

## Hoofdstuk 2 Bestuur in verandering

### 2.1. De Opstand als cesuur

In de vroegmoderne tijd werden de plattelanders geconfronteerd met grote veranderingen. Op geografisch gebied, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, maar zeker ook op bestuurlijk terrein. Die laatste wijzigingen zijn terug te brengen tot enkele kernthema's. Allereerst veranderde in de zestiende en zeventiende eeuw de positie en de houding van de ambachtsheren ingrijpend. Dit had directe invloed op de relatie met hun ondergeschikten, de inwoners van het platteland. Daarnaast zien we, net als in de steden, een bepaalde mate van professionalisering en bureaucratisering van het bestuurlijke apparaat. Hier richten we ons eerst op de gewijzigde rol van de ambachtsheren, terwijl de veranderingen in de bestuurlijke praktijk in het tweede deel van dit hoofdstuk aan de orde zullen komen. Overigens zal blijken dat we deze twee aspecten niet helemaal los van elkaar kunnen zien.

In verschillende delen in Holland bestond halverwege de zestiende eeuw een goede band tussen de heer en de inwoners van de heerlijkheid. De historicus H.A. Enno van Gelder spreekt zelfs over 'een meer intieme relatie'.<sup>1</sup> Er zijn gevallen bekend waarbij de heer de inwoners beschermde, bijvoorbeeld tegen de invloed van de gewestelijke overheid. Nu moeten we wel in het oog houden dat de contacten tussen beide groepen sterk kon variëren. Veel werd bepaald door de woonplaats van de ambachtsheer. Wanneer hij zelf in de heerlijkheid woonde, was er vaak sprake van regelmatig contact. Veel vaker verbleef de heer echter elders, bijvoorbeeld omdat hij een belangrijk ambt bekleedde in dienst van de landsheer of omdat hij meerdere ambachtsheerlijkheden bezat. In 1555 was bijna de helft van alle Hollandse heerlijkheden in handen van twaalf edelen, samen goed voor dertien procent van de ambachtsheren. Zij moesten hun aandacht wel verdelen. Volgens H.F.K. van Nierop een reden 'om de patriarchale verhoudingen tussen heren en burenen niet te idealiseren'.<sup>2</sup>

Waar de heer echter wel in het dorp woonde, of er in ieder geval zeer regelmatig aanwezig was, ontstonden in sommige gevallen zelfs hartelijke contacten. Daarvan zijn verschillende voorbeelden te geven. Zo had Reinoud van Brederode in zijn slot een portret hangen van zijn oude tuinman. Eén van de pachters van Johan van Mathenesse, heer van Lisse, reed zijn heer met paard en wagen naar de stad, om daar voor hem en zijn moeder boodschappen te doen.<sup>3</sup> We zouden deze verhoudingen kunnen bestempelen als 'vertrouwelijk'. Toch is het goed te beseffen dat de sociale afstand tussen de heren en dorpingen groot was; het was overduidelijk een relatie tussen ongelijken.

Ook op politiek gebied waren de inwoners van het platteland meestal redelijk autonoom. Veel heren gebruikten maar zelden hun keurbevoegdheid en lieten de aanstelling van de lokale bestuurders over aan de dorpingen. Dat neemt echter niet weg dat er al langere tijd een ontwikkeling gaande was waarbij de plattelanders een deel van hun invloed in het lokale bestuur verloren, vooral op het gebied van de rechtspraak. In de middeleeuwen was de rechtspleging in verschillende gewesten in handen van de burenen zelf. Dit kwam het gerechtelijk oordeel niet altijd ten goede. De vergaderingen waren te groot om doelmatige beslissingen te nemen, de aanwezigen waren niet competent genoeg of de burenen kwamen simpelweg niet opdagen. Vandaar dat de buurspraak steeds vaker werd vervangen door een schepengericht. In sommige gebieden in Holland gebeurde dat reeds in de dertiende eeuw. In de vijftiende en zestiende eeuw raakte dit proces echter in een stroomversnelling.<sup>4</sup> Wel werd in sommige ambachten, met het afschaffen van de buurspraak, een vroedschap ingesteld waarin afgevaardigden uit de lokale bevolking zitting hadden.<sup>5</sup>

De Nederlandse Opstand bracht echter op het platteland een grote omslag teweeg. Na het afzetten van Filips II kwam de macht, weliswaar tijdelijk en informeel, te liggen bij de soeve-

reine Staten. Een grote groep ambachtsheren maakte zelf deel uit van die Staten en hoewel de leenband met de grafelijkheid formeel werd behouden, werd deze in de praktijk eigenlijk een formaliteit. De heren zelf werden primair de eigenaren van hun heerlijkheden en de bijbehorende rechten.<sup>6</sup> De nieuwe machthebbers huldigden ook andere staatsrechtelijke denkbeelden. In hun ogen waren de Staten, de bewakers van de vrijheden en privileges, belast met de uitoefening van de soevereiniteit. Zij deden dit in naam van het 'volk'. Met die laatste term bedoelden ze overigens geen groep van aan elkaar verbonden individuen, maar veeleer een complex van oude instellingen, van raden, parlementen, colleges, standen, en, in de tweede plaats van hen die daar zitting in hadden. Op het Hollandse platteland was de adel, in deze manier van denken, bij uitstek de representant van de soeverein. Deze 'stand' was aan het einde van de zestiende eeuw namelijk in het bezit van de meeste ambachtsheerlijkheden. Daar kwam nog bij dat er volgens theoretici in beginsel geen verschil in bevoegdheden bestond tussen de stadsbesturen en de plattelandsbesturen. In de dorpen berustte het gezag echter niet bij de uit de dorpelingen voortgekomen organen, maar bij de adellijke ambachtsheren, die er zowel zakelijk als door geboorte toe gerechtigd was. Zo werd de positie van de ambachtsheren, net als die van de stedelijke besturen, door de Opstand formeel versterkt.<sup>7</sup>

Onder invloed van de gewijzigde politieke constellatie veranderde de houding van de ambachtsheren ten aanzien van hun heerlijkheden aanzienlijk. Ze werden autonomer en namen steeds vaker zelf de bestuurlijke touwtjes in handen, iets wat we treffend kunnen illustreren aan de hand van de gang van zaken in Cromstrijen. Halverwege de zestiende eeuw hielden de heren zich hier voornamelijk bezig met praktische zaken, zoals het inspecteren van de gorzen en het laten ophogen van dijken en dammen. Hoewel ze wel gebruik maakten van hun benoemingsrechten, lieten ze het lokale bestuur grotendeels ongemoeid.<sup>8</sup> Dat veranderde echter in 1581. In dat jaar stelde ambachtsheren Nicolaas Willem Symonsz, overigens in samenspraak met de schout en schepenen, een aantal keuren en ordonnanties op voor het dorp. Er kwamen allerlei bepalingen, onder andere over de inrichting van de vierschaar, de vergaderfrequentie van

het gerecht, de bestraffing van misdrijven, de ijk van maten en gewichten, de regeling van voogdijen, het onderhouden van de straten, enzovoorts.<sup>9</sup>

In de zeventiende eeuw nam de invloed van de ambachtsheren op het dorpsleven in Cromstrijen alleen maar toe. Op de keur van 1581 volgden verschillende andere bepalingen, die vooral betrekking hadden op de ambachtsheerlijke rechten. Er kwamen bijvoorbeeld uitgebreide regelingen voor de verschillende veerdiensten richting Rotterdam, Willemstad, Ooltgensplaat, Dinteloord en andere plaatsen. Hierin werden de voorwaarden voor de veerschippers, die door de ambachtsheren werden aangesteld, en de tarieven voor de passagiers en de goederen vastgelegd.<sup>10</sup> Ook kwam er een keur voor het jagen op vogels en een keur op de jacht.<sup>11</sup> Het bleef niet bij woorden, de ambachtsheren gingen in de zeventiende eeuw ook strenger toe zien op de handhaving van de regels. Regelmatig werden er waarschuwingen gepubliceerd en voor het eerst lezen we over gerechtelijke acties tegen de overtreders van het visrecht en het maalrecht. De straffen waren niet mals. Vooral tegen de inwoners die hun graan buiten de jurisdictie lieten malen, werd streng opgetreden. Door gebruik te maken van een molen buiten de heerlijkheid ontdoken deze mensen namelijk de kosten die hieraan verbonden waren en dat scheelde de heren veel geld. De schuldigen moesten hun erf, dat zij pachtten van de ambachtsheren, geheel ontruimen, de opstallen afbreken en vervolgens verlaten. Dit gold ook voor diegenen die het graan met schuiten of wagens naar elders hadden vervoerd. Een zware straf die in feite neerkwam op verbanning uit de heerlijkheid.<sup>12</sup>

Vooral de wetgeving rond het jagen betekende een breuk met het verleden. Zij laat zien dat de verhoudingen in de heerlijkheid veranderden en dat de ambachtsheren de heerlijke rechten meer en meer exclusief voor zichzelf reserveerden. Het jachtrecht was 'van oude tijden af' altijd verpacht geweest, 'sonder dat ons oijt gebleecken is dat de selve Ambachtsheeren oijt keuren off ordonnantie opt stuck vande jacht ofte uijt haere naem eenige causatie gedaen is', zo verklaarden de schout en schepenen van Cromstrijen in 1635.<sup>13</sup> Men wist nog van dorpelingen die het recht voor een luttel bedrag hadden gehuurd.

Volgens de weduwe van schepen Cleijs Cornelis van Drijel verkreeg haar man in het begin van de zeventiende eeuw het 'onder seeckere cleene recognitie'.<sup>14</sup> Nog geen halve eeuw later was dat ondenkbaar geworden. In 1665 legden de ambachtsheren in een keur vast dat alleen diegenen binnen de grenzen van Cromstrijen mochten jagen die tenminste een 26e deel in de heerlijkheid bezaten.<sup>15</sup>

Ook op kerkelijk terrein lieten de heren van Cromstrijen zich gelden, in de eerste plaats door zich te bemoeien met de werkzaamheden van de diaconie. Ze trachtten de gehele armenzorg onder te brengen bij de door henzelf aangestelde Heilige Geestmeesters, formeel de leiders van de lokale armenzorg. Het ging zelfs zo ver dat nalatenschappen, bestemd voor de diaconie, door de armmeesters werden opgeëist. Het is dan ook geen wonder dat de Klaaswaalse predikant Philippus Nisius in 1608 in een brief aan de classis klaagde dat het gerecht de werkzaamheden van de diakenen aan alle kanten frustreerde.<sup>16</sup> Hoewel de gegevens ontbreken, lijkt dit punt vrij snel te zijn gesust. Er kwam een werkverdeling tot stand waarbij de Heilige Geestmeesters zorgden voor de wereldlijke armen terwijl de diakenen de kerkelijke armen voor hun rekening namen.

In de jaren veertig van de zeventiende eeuw trokken de ambachtsheren de touwtjes verder aan. In het vervolg werd de benoeming van de kerkmeesters, wat tot die tijd regelmatig door het gerecht gebeurde, een vast punt op de agenda van de heren.<sup>17</sup> Veel ingrijpender was echter de invloed op de predikantsbenoemingen in de heerlijkheid. Het zogenaamde 'ius patronatus' – het recht om een voorstel voor een predikantsbenoeming te approberen – was, ondanks het verzet van verschillende kerkelijke vergaderingen, na de reformatie gebleven aan diegenen die de kerk hadden gesticht.<sup>18</sup> Lange tijd lijken de ambachtsheren hiervan weinig gebruik te hebben gemaakt, tot ze in 1643 besloten het 'sonder uetstell' te gaan gebruiken.<sup>19</sup> De gevolgen hiervan waren vrijwel direct zichtbaar want al in 1649 ontstonden problemen nadat de heren de kerkenraad van Klaaswaal de opdracht gaven een predikant te beroepen voor de kerk in het pasgestichte Numansdorp. De classicale vergadering weigerde het beroep te erkennen aangezien zij van mening was dat in een plaats zonder kerkenraad – en die

was er in Numansdorp nog niet – het beroepingsrecht toekwam aan de classis. De predikanten voegden direct de daad bij het woord en besloten enkele proponenten naar de nieuwe kerk te sturen, waaruit de gemeente er één kon kiezen. De ambachtsheren waren woedend. Ze speelden de zaak door naar de Staten van Holland en gelastten de schout 'de kerck niet te openen ingevalle die vande classe wederom die vande gemelte proponenten op stoel soude willen brengen'.<sup>20</sup> De Staten gaven de classis gelijk maar daarmee was de zaak niet afgedaan. De inwoners van Numansdorp bleven namelijk, op last van de ambachtsheren, vasthouden aan de eerder beroepen predikant. Uiteindelijk trok de classiscale vergadering aan het langste eind en kon in januari 1653 een ander als predikant worden bevestigd.<sup>21</sup>

Cromstrijen mocht dan, als het gaat om de bestuurlijke inrichting, redelijk uniek zijn; dat gold niet voor deze bestuurlijke veranderingen. Die zien we ook terug in andere ambachten in Holland. Eén van de best onderzochte voorbeelden vormt de hoge heerlijkheid Warmond, waar de inwoners vanaf de jaren zeventig van de zestiende eeuw te maken kregen met een stroom aan besluiten, keuren en regelingen, opgesteld door hun heer Johan van Duvenvoirde, admiraal van Holland. Van Duvenvoirde bemoeide zich met tal van zaken en vooral met de kerk. Dat leidde tot verschillende botsingen met de classis, zeker omdat hij ook nog eens katholiek was.<sup>22</sup> De invloed van de heer van Warmond was mogelijk nog groter en ingrijpender dan in Cromstrijen, vooral omdat hij in het dorp zelf woonde. Daarmee is direct een verschil aangegeven, wat we goed in de gaten moeten houden: de bestuurlijke veelvormigheid van het platteland. In sommige heerlijkheden woonde de heer ver weg, elders woonde hij in het dorp en dan waren er natuurlijk ook nog plaatsen die rechtstreeks onder het gezag van de Staten stonden. Later zullen we echter zien dat zich ook in die laatste dorpen veranderingen voordeden, vooral omdat ook baljuws zich aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw nadrukkelijker op het platteland manifesteerden.

Het gewicht van al deze bestuurlijke veranderingen moeten we zeker niet onderschatten. Binnen twee generaties kregen de plattelanders in Cromstrijen en andere ambachten talloze



Pieter de Roovere (1602-1652) als ambachtsheer van Hardinxveld. Op de achtergrond halen vissers de netten binnen. Eén van hen toont een zalm, of biedt deze aan de heer aan. Het huis op de achtergrond is een fictief element, toegevoegd door de schilder.

nieuwe wetten en regels opgelegd, iets wat de dorpingen niet kan ontgaan zijn aangezien iedereen ermee te maken kreeg. Ineens moest er toestemming worden gevraagd voor het uitoefenen van een beroep of het bouwen van een huis, kwamen er regels voor het maken van een haardstede en bepalingen over de voorgevelrooilijn van de huizen. Voor sommigen waren de regels, zeker in het begin, wel wat onwennig. We kennen daarvan geen voorbeelden uit Cromstrijen, maar wel uit andere plaatsen, waar de situatie niet anders was. Zo sloopte Mouring Jochems van Wouw uit Voorschoten in 1655 zijn bouwvallige huisje. Op diezelfde plaats bouwde hij een nieuw onderkomen. Hij wist echter niet dat hij daarvoor toestemming nodig had van heer Arent VIII van Wassenaer van Duvenvoorde. Desgevraagd verkreeg hij alsnog de goedkeuring, echter wel vergezeld van de reprimande dat hij 't versouck wel te voorens behoorde gedaen te hebben naer sijn schuldige plicht'.<sup>23</sup>

Hoe de dorpingen reageerden op deze nieuwe bestuurscultuur en op hun bestuurders zal later uitvoerig aan de orde komen. Toch dienen we hier alvast twee belangrijke kanttekeningen te maken. Allereerst moeten we vaststellen dat de macht van de heren wel zijn grenzen kende. Ze konden zich wel autonoom opstellen ten opzichte van hun ambacht, maar dat gaf hun niet de vrijheid om zomaar willekeurig op te treden. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk uit een kwestie rond de korenmolen van Wassenaar. Deze was in 1581 op kosten van de molenaar gebouwd. Hij deed dit met toestemming van de heer die, als vergoeding voor het maalrecht, elk zestiende vat meel kreeg. Dit alles weerhield Lamorael de Ligne er in 1617 niet van de molen op te eisen zonder de molenaar daarvoor, zoals afgesproken, de bouwsom van 2200 gulden te betalen. Het leidde uiteindelijk

tot een rechtszaak, waarbij het Hof van Holland De Ligne in het ongelijk stelde.<sup>24</sup> De dorpingen kwamen dus zelf op voor hun rechten en waren bereid die te verdedigen.

Ten tweede dienen we te beseffen dat de plattelanders de nieuwe wetten en regels niet alleen maar zagen als een last. Integendeel, ze beschouwden verschillende keuren als een vooruitgang en vroegen soms zelf om striktere bepalingen. Zo kwamen de schippers van het beurtveer van Numansdorp op Rotterdam in 1680 met de vraag of de ordonnantie op het veer uit 1664 kon worden aangepast. Daarin was onder andere opgenomen dat de schippers de lading van hun collega's dienden te visiteren. Die constructie bleek in de praktijk niet werkbaar, vandaar dat de schippers zelf voorstelden een zogenaamde 'overman' aan te stellen. De ambachtsheren stemden in met dit idee en benoemden een toezichthouder.<sup>25</sup> De initiatieven van de kant van de bewoners, vaak gepresenteerd in de vorm van een rekest of verzoekschrift, leidden dus tot concrete acties van de bestuurders. Een praktijk die we kennen uit veel meer plaatsen in Holland en die in het vervolg uitgebreid aan bod zal komen.<sup>26</sup>

## 2.2. Heren gecommiteerden

De ambachtsheren bemoeiden zich meer en meer met de lokale bestuurspraktijk en het leven van alledag. Daarmee vormde Cromstrijen geen uitzondering op de regel, maar toch was er een belangrijk verschil: waar de dorpingen in de meeste Hollandse heerlijkheden te maken hadden met één heer, had men in Klaaswaal en Numansdorp van doen met een grote groep ambachtsheren. In de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, de periode van de bedijkingen, lieten dezen zich met enige regelmaat in de heerlijkheid zien. De uitbreiding van het grondgebied vereiste echter steeds vaker hun aanwezigheid. Vanwege deze toenemende werkdruk gingen de ambachtsheren ertoe over om uit hun midden enkele heren aan te wijzen die, vaak samen met de rentmeester, werden belast met het voorbereiden of uitvoeren van bepaalde besluiten. Deze commissies, die bestonden uit twee, drie of soms vier personen, droegen een sterk ad-hoc karakter. De leden voerden hun

Arent Jacobsz van der Graeff (1557-1642), brouwer. Vervulde verschillende bestuurlijke ambten in de stad Delft en was hoogheemraad van Delfland. Was als ambachtshoofd van Cromstrijen lid van verschillende bestuurscommissies, de voorlopers van het college van gecommiteerde ambachtsheren.



opdracht uit, rapporteerden hierover aan de vergadering van ambachtsheren en werden vervolgens bedankt voor de werkzaamheden. Voor hun diensten kregen de commissieleden een vergoeding die werd betaald uit de gemeenschappelijke kas. De taken waren zeer divers. Ze konden variëren van het inspecteren van de gorzen tot het verzamelen en inventariseren van charters en documenten.<sup>27</sup>

Vooraf belangrijk waren de commissies die waren belast met het voeren van rechtszaken over de grenzen van de heerlijkheid. Juridische trajecten duurden vaak lang en vroegen om ervaring en kennis van zaken. Een proces tussen de ambachtsheren van Cromstrijen en de dijkgraaf en heemraden van de buurpolder het Land van Essche begon rond 1616 en was vijftig jaar later nog steeds niet beslecht. Ondertussen liepen ook nog verschillende procedures over grenzen van andere polders.<sup>28</sup> Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de zeventiende eeuw steeds vaker dezelfde heren in bepaalde commissies werden benoemd. Zij hadden immers ervaring. Eén commissie – die ‘tot beneficiëring van de gorzen en aanwassen’ – kreeg in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer een permanent karakter. Zij groeide uit tot een vast ‘college van gecommiteerde ambachtsheren’. Lange tijd bestond dit college uit twee leden, na 1742 werd een derde gecommiteerde toegevoegd. Ieder jaar trad de langstzittende persoon op de ambachtsherenvergadering af en werd in zijn plaats een nieuw lid gekozen.<sup>29</sup> Voor hun diensten ontvingen de heren drie gulden per dag en een vergoeding voor de schuit- en wagenvrachten.<sup>30</sup> Dat veranderde in 1643. Vanaf nu kregen de gecommiteerden elk een vast bedrag per jaar, terwijl de reis- en teerkosten niet meer mochten worden gedeclareerd. De maatregel zal bedoeld zijn om de declaraties enigszins binnen de perken te houden. Helemaal helpen deed het niet. Al snel werd het weer de gewoonte om allerlei kosten te declareren. In 1730 grepen de ambachtsheren in. Zij gelastten de rentmeester dat hij in het vervolg, vóór de overdracht van

‘Caerte van alle de Cromstrijense gronden’, gemaakt door Jan Pietersz Dou in 1618. Deze kaart werd gemaakt op verzoek van de ambachtsheren, met als doel de precieze grenzen van de heerlijkheid vast te leggen.



de rekening, mondeling moest verklaren dat deze praktijken niet hadden plaatsgevonden.<sup>31</sup>

De gecommiteerden vormden een soort dagelijks bestuur. Volgens de resoluties, genomen in 1643, waren zij verplicht om drie maal per jaar Cromstrijen te bezoeken.<sup>32</sup> Tijdens deze visitaties hielden ze toezicht op de verpachtingen van de ambachtshoofdelijke goederen en rechten, visiteerden ze samen met de polderbestuurders de dammen en dijken en regelden ze de benoeringen van bestuurders en ambtenaren. Ook het voorbereiden van de jaarlijkse ambachtsherenvergadering behoorde tot hun taken.<sup>33</sup> Deze opsomming lijkt te suggereren dat de werkzaamheden van de gecommiteerden zich beperkten tot organisatorische zaken. Niets is minder waar. Zoals al eerder aan de orde kwam, bemoeiden de heren zich ook steeds meer met lokale politieke aangelegenheden. Wanneer door de ambachtsheren benoemde personen voor het gerecht gedaagd werden, verschenen ze zelfs bij gerechtelijke verhooren. Ze waren bijvoorbeeld aanwezig bij een vierschaarvergadering in 1639 toen gerechtsbode Joost Beuckels zich moest verantwoorden vanwege zijn onbehoorlijk gedrag.<sup>34</sup> In 1673 ondernamen de heren actie tegen de kerkmeesters omdat die in gebreke bleven bij het opmaken van de kerkrekening. Ze werden niet alleen gelast dit zo spoedig mogelijk in orde te maken maar ook werd de schout en schepenen opgedragen om, in geval van weigering, juridische stappen te ondernemen.<sup>35</sup> Er zouden nog verschillende andere voorbeelden te geven zijn waaruit duidelijk blijkt dat de gecommiteerden heel direct ingrepen in het plaatselijke bestuur. Ze voelden zich daartoe gerechtigd, aangezien zij de dorpsbestuurders benoemden.

Het Cromstrijense college van gecommiteerden was niet uniek. Andere ambachtshoofdelijkheden en grondheerlijkheden – om die laatste term hier maar even te gebruiken – met een aandelenstructuur kenden een zelfde soort instelling met een vergelijkbare ontwikkeling. In de ambachtshoofdelijkheid Vossemeer bestond al aan het einde van de vijftiende eeuw een commissie voor de lopende zaken, die uiteindelijk in de zeventiende eeuw zou uitgroeien tot een blijvende raad van beheer.<sup>36</sup> Ook de Aanwassen onder Fijnaart en de gorsheerlijkheid Zuid-Beijerland hadden een dergelijk college.<sup>37</sup> De veran-

deringen in de verschillende heerlijkheden – van commissies met een sterk ad-hoc karakter tot een vast college van gecommiteerden – staat niet op zichzelf. Het doet sterk denken aan de ontwikkelingen in andere bestuurscolleges, bijvoorbeeld de Staten-Generaal en de Staten van Holland. De toenemende hoeveelheid werk aan het einde van de zestiende eeuw, noopte de Staten tot het instellen van kortlopende besognes die zich langzaam maar zeker ontwikkelden tot vaste commissies.<sup>38</sup> De instelling van deze colleges kan heel duidelijk worden gezien als een vorm van bestuurlijke professionalisering. De leden van de permanente commissies waren veel beter op de hoogte van de lopende zaken en konden, indien nodig, snel optreden. Het bestuur kreeg zo meer daadkracht en slagvaardigheid. Negatieve effecten waren er ook. De commissies of hun individuele leden kregen soms zoveel macht, dat ze zich bijna alles konden veroorloven. Dat bewijst het declaratiegedrag van de gecommiteerden in Cromstrijen.

### 2.3. Patriarchale verhoudingen

Het is duidelijk geworden dat na de Opstand de houding van de ambachtsheren ten opzichte van hun ambachten zich onmiskenbaar wijzigde. Een belangrijke vraag is welke invloed deze veranderingen hadden op de persoonlijke verhoudingen tussen de heren en de plattelandsbevolking. Verdween de intieme relatie, zoals men die in de vroege zestiende eeuw op verschillende plaatsen in Holland kon aantreffen? Ontstond er nu in de dorpen een autoritair bestuur?

In Cromstrijen blijkt duidelijk dat de goede verhoudingen na het uitbreken van de Opstand niet zomaar veranderden. Ambachtsheren en dorpelingen hadden sinds de inpolderingen in 1539 en 1555 zeer regelmatig met elkaar te maken. De heren in hun hoedanigheid van grondeigenaar en de inwoners als huurders en bewerkers van de maagdelijke gronden. Veel pachters bouwden op eigen kosten een boerderij op de kavel van de heer. Die laatste bleef eigenaar van de grond, de pachter van het huis. Dat was in deze periode in Holland nog zeer gebruikelijk. Later kwamen veel van deze boerderijen, als delging voor de pacht schulden, alsnog in handen van de grond-





eigenaren.<sup>39</sup> Er waren ook ambachtsheren die zelf een boerderij lieten bouwen. De eerste was de Zierikzeese burgemeester Willem Symonsz die in 1539 een hoeve liet neerzetten in de polder Westmaas-Nieuwland. Het was een eenvoudig gebouw. Alleen een wit beeld op de gevel van een 'manneken of vrouwen' gaf het gebouw nog een zekere grandeur, passend bij de eigenaar.<sup>40</sup> Willem Symonsz was niet de enige heer met een optrekje in de polder. Vincent Cornelisz, de rekenmeester van Holland, had zelfs meerdere boerderijen in het nieuwe land.<sup>41</sup> In de zeventiende eeuw volgden verschillende andere heren hun voorbeeld, onder wie Gillis Pandelaert, de rentmeester van de domeinen van de Beijerlanden.<sup>42</sup>



Kaart van de landen die in 1539 werden bedijkt, vervaardigd door Sijmon Meeuwz van Edam in 1548. Het betreft hier een kopie uit 1635 van J.M. Spoor, naar een kopie van Floris Jacobs uit 1617. Linksboven het pasgestichte Klaaswaal en even ten oosten van het dorp de boerderij van ambachtsheer Willem Symonsz.

Philips van Cromstrijen (?-†1657), katholiek, woonachtig in Den Haag en advocaat voor het Hof van Holland. Ontpopte zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot één van de machtigste ambachtsheren van Cromstrijen.



Het bezit van dergelijke eigendommen op het platteland beperkte zich zeker niet tot de ambachtsheren van Cromstrijen. Talloze stedelijke regentenfamilies hadden een boerderij in één van de vele Hollandse polders. Vaak verhuurden ze een deel ervan, maar enkele vertrekken – ‘de herenkamers’ – behielden ze voor eigen gebruik. In de zomermaanden verbleven ze soms kortere of langere tijd op de boerderij en hadden dan uiteraard intensief contact met de pachters. Het gebruik van een enkele kamer, als een tijdelijke pied-à-terre, was overigens slechts een tussenstadium in een veel grotere ontwikkeling die eindigde met het bouwen van speciale buitenverblijven door de stedelijke elites.<sup>43</sup> Goed voorbeeld is Maarten Harpertz Tromp die bij zijn boerderij ‘Stellestee’ in Zuid-Beijerland, de buurgemeente van Cromstrijen, een fraai herenhuis liet bouwen.<sup>44</sup>

De boerderij was bij dus uitstek de plaats waar heren en onderdanen elkaar ontmoetten. Maar hoe verliep die ontmoeting in de praktijk? Een feestmaaltijd op de boerderij van ambachtshere Philips van Cromstrijen in 1648 verschaft ons een uniek inkijkje. Philips, een kleinzoon van Willem Symonsz, woonde in Den Haag en was daar werkzaam als advocaat voor het Hof van Holland.<sup>45</sup> Hij wist zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw op te werken tot één van de belangrijkste ambachtsheren van Cromstrijen, was bijzonder eergevoelig en daarom niet bij iedereen even geliefd. Na de aanleg van de Numanspolder in 1642 liet hij hier een boerderij bouwen die zijn naam kreeg: Philipsburg. Na de voltooiing hield Philips een feestmaal. Hier nodigde hij niet alleen familieleden, vrienden en collega-ambachtsheren uit, maar ook enkele van de voornaamste inwoners van Cromstrijen. De gastenlijst vermeldde onder andere de broers Willem en Adriaan van der Goes uit Den Haag, de Delftse burgemeester Albertus van der Graaf en de Rotterdamse pensionaris Simon van Beaumont. Vooral die laatste stond bekend om zijn eruditie. Hij vervulde niet alleen vele staatsambten maar was daarnaast een ervaren rechtsgeleerde en een bekend dichter. Temidden van dit aanzienlijke gezelschap maakten ook de dorpssecretaris Adriaan van der Houck en de landbouwers Gijsbert Pietersz Schilperoort en Dirk Adriaansz Meeldijk hun opwachting.<sup>46</sup>

Helaas is de tafelschikking van de feestmaaltijd in de

Philipsburg niet bewaard gebleven. Daarin zal het verschil in sociale status tussen de ambachtsheren en de boeren wel tot uitdrukking zijn gekomen, bijvoorbeeld in de zitplaatsen van de verschillende heren.<sup>47</sup> Dat neemt niet weg dat de feestmaaltijd in de Philipsburg tot op zekere hoogte illustratief is voor de manier waarop veel Cromstrijense ambachtsheren in de zeventiende eeuw met hun pachters omgingen. De relaties waren vaak goed. Daarbij moeten we wel bedenken dat het hier slechts een gedeelte van de lokale bevolking betrof.

Overigens is de term 'pachter' niet voor alle boeren even bruikbaar. Sommige van hen waren meer bedrijfsleider, meestal aangeduid als 'bedrijf' of 'bedrijfboer'.<sup>48</sup> Zij voerden, wanneer de eigenaar afwezig was, het beheer over de boerderij en de landerijen. Een goed voorbeeld daarvan is Dingeman Claasz Schuijer. Hij leidde het landbouwbedrijf van de gebroeders Van der Goes in de Numanspolder. Al zijn rechten en plichten waren vastgelegd in een uitvoerig contract, opgesteld in 1654. Daaruit weten we dat hij niet alleen verantwoordelijk was voor de dieren en de gewassen maar ook de administratie op orde moest houden. Twee keer per jaar, met Pasen en Lichtmis, moest hij honderd eieren naar de broers in Den Haag sturen. De rest mocht hij zelf houden of verkopen, 'uigtgenomen die de heeren daer sijnde, selve souden mogen eeten'.<sup>49</sup> En inderdaad, ambachtsheer Adriaan van der Goes, die de boerderijen van de familie beheerde, verbleef regelmatig op de hoeve. Zijn betrokkenheid ging beduidend verder dan het simpelweg controleren van de bedrijfsboekhouding. Hij bemoeide zich nadrukkelijk met het reilen en zeilen op de boerderij en hield zich intensief bezig met de agrarische activiteiten. Dat was niet altijd even gemakkelijk, zo blijkt uit een brief aan zijn broer Willem in Wenen:

...en schiet jegenwoordich niet veel gelt over op den bouw; alle granen slappen tegens apparentie. Wy hebben nu eenige daegen seer swaeren regen gehad, waardoor veel swaer somercoren sal bedurven syn en het hoey oock heel sleght vallen sal; t'is nu hier heel coudt en waeyt een noordt-weste storm, die veel schade doen sal aen bonen en tarruw...<sup>50</sup>

De relatie tussen ambachtsheren en dorpsbewoners beperkte zich, net als in de zestiende eeuw, niet alleen tot de zakelijke activiteiten maar was, evenals elders in Holland, soms ook meer persoonlijk van aard en kende wederkerige trekken. Verschillende heren of hun echtgenotes traden bijvoorbeeld op als getuige, wanneer een kind van een pachter of een voorname inwoner van Cromstrijen ten doop werd gehouden. Volgens het doopregister van Numansdorp was 'mevrouw Halling' in 1678 getuige bij de doop van Fijgie, de dochter van Pieter Jansz Meidam en Neeltje Dirks.<sup>51</sup> Hoogstwaarschijnlijk wordt hier bedoeld op Margaritha Berck, de vrouw van de Dordtse regent en ambachtsheer Johan Hallincq. Sommige heren of vrouwen waren niet zelf aanwezig maar beperkten zich tot een doopgeschenk, een zogenaamde 'pillegift'. Ook kwam het wel eens voor dat zij zich lieten vervangen. Dat deed bijvoorbeeld prins Maurits als ambachtsheer van Monster toen een naamgenoot ten doop werd gehouden. Hij stuurde zijn baljuw en nam de kosten van de doopjurk, waarvan de stof afkomstig was uit de prinselijke magazijnen, en de schoentjes voor zijn rekening.<sup>52</sup>

Niet alleen in blijde maar ook in droeve tijden leefden de heren mee. Adriaan en Maarten van der Goes reageerden in oktober 1663 ontsteld toen zij hoorden dat het leven van hun bedrijfboer aan een zijden draadje hing. Adriaan haastte zich direct naar Cromstrijen en kon een week later tot zijn grote opluchting melden dat het al weer wat beter ging met de zieke.<sup>53</sup> Het lijkt geen twijfel dat, omgekeerd, ook de pachters zich zeer verbonden voelden met hun heer. Sommigen gingen voor hem door het vuur. We kennen geen voorbeelden uit Cromstrijen, maar wel uit andere plaatsen. Toen de Rotterdamse regent Pieter de Groot in 1672 vanwege de politieke situatie naar de Zuidelijke Nederlanden moest vluchten, boden zijn pachters op Boekenrode bij Haarlem aan hem te beschermen wanneer hij weer zou terugkeren in de Republiek.<sup>54</sup>

Dorpelingen die zich bij bepaalde gebeurtenissen konden verzekeren van de aanwezigheid of de steun van een ambachtsheer, hadden een machtige patroon. Dat kon soms van cruciaal belang zijn, zo bewijst een voorval uit het jaar 1623. Op de eerste zondag na Pasen doopte 'den Paep vande Heere Roon' een kind in het veerhuis van Klaaswaal. Belangrijke

Het Huis te Goidschaloord, één van de mooiste buitenplaatsen in de Hoeksche Waard. In de zeventiende en achttiende eeuw bewoond door leden van de Dordtse families Berck en Van Slingelandt.



gast tijdens de dienst was Philips van Cromstrijen, zelf rooms-katholiek. De woede van de Klaaswaalse predikant Philippus Nisius was groot en tijdens een vergadering van de classis Dordrecht stelde hij de zaak aan de orde. De classicale vergadering besloot actie te ondernemen en de kwestie aanhangig te maken bij de baljuw.<sup>55</sup> Daarmee verdwijnt deze affaire in het vergeetboek, wat de vraag doet rijzen of men hier wel een vervolg aan heeft gegeven. Uit een zaak in 1603 tussen dezelfde classis Dordrecht en Johan van Duvencorde, de heer van Warmond, weten we dat de predikanten een confrontatie met deze ambachtsheer liever uit de weg gingen. Men was bang dat het contraproductief zou werken, vooral omdat de heer in kwestie een goede ingang had bij de Staten. Zo werkte het vaak: een ambachtsheer stond bijna altijd hoger in rangorde en dus was het zijn stem die, in het dorp of elders, de doorslag gaf.

De indruk zou kunnen ontstaan dat de ambachtsheren alleen betrokken waren bij het wel en wee van hun pachters of van individuele dorpelingen. Niets is minder waar. Ook het algemeen belang werd niet vergeten. Philips van Cromstrijen liet, na zijn dood in 1657, niet alleen 150 gulden na aan Jan Cornelisz Hoekseweg, zijn 'bedrijf off bouknecht', maar tevens een bedrag van maar liefst 600 gulden aan de armenzorg van Cromstrijen.<sup>56</sup> Deze zorg voor het ambacht vinden we overal in Holland en Zeeland terug en is een belangrijk punt in de verhouding tussen heren en onderdanen. Veel ambachtsheren in Holland koesterden hun familiebezit en zagen het als een soort morele plicht om bij te dragen aan het welzijn van de dorpelingen in hun ambachtsheerlijkheid.<sup>57</sup> Daartoe behoorde het optreden bij een doopdienst of een bijdrage aan de armen, maar misschien wel het meest tastbare voorbeeld van deze politiek is de kerk die in veel dorpen werd gebouwd, verbouwd of verfraaid met steun of op gezag van de plaatselijke heer of vrouw. Sommigen lieten zich na hun dood hier ook begraven.<sup>58</sup> Ook in Cromstrijen, waar de ambachtsheren de kerken regelmatig financiële ondersteuning gaven uit de gemeenschappelijke kas. Zij zagen dit als hun taak, 'vermits de kerk door het ambagts gesticht is', een uitspraak waaruit duidelijk valt af te lezen dat zij zich voogd achtten over de kerk.<sup>59</sup>

Niet altijd bestond de donatie van de heren uit een geldelijke bijdrage. Een enkele keer kreeg men een gift in natura. Zo werden de kerkgangers van Klaaswaal in 1647 verblijd met een glas-in-lood raam.<sup>60</sup> Hoe het eruit zag, weten we niet en ook de motieven voor deze donatie zijn niet bekend. Maar het zou goed kunnen dat de ambachtsheren door afbeeldingen van wapens of Bijbelse en historische taferelen hun macht en gezag in de heerlijkheid wilden onderstrepen. Deze symboliek kennen we uit andere dorpen en steden, waar de glazen ook wel werden geschonken door waterschappen, poldercolleges of stadsbesturen.<sup>61</sup> Want hoewel giften – of het nu geld of glas betrof – zeker bijdroegen aan het algemeen belang, hadden veel schenkingen toch een heel ander motief. Ze dienden vaak tot meerdere eer en glorie van de ambachtsheer zelf. Een fraaie kerk in het ambacht vergrootte zijn status en straalde af op zijn persoon. Vandaar dat meerdere heren hun persoonlijke contacten aanwendden om het kerkgebouw in hun heerlijkheid te laten voorzien van kleurrijke glasvensters.<sup>62</sup> Dat zal vermoedelijk ook het geval zijn geweest in Klaaswaal. In 1647 kreeg de kerk niet alleen een glas van de ambachtsheren, maar ook van de stad Dordrecht.<sup>63</sup> Verschillende heren, bijvoorbeeld De Witt en Hallincq, vervulden hier belangrijke posities in het stadsbestuur en zij zullen vast en zeker een goed woordje gedaan hebben voor de kerk in hun eigen ambacht.

Vanwege hun inspanningen voor de plaatselijke kerk kregen sommige ambachtsheren in Holland van de lokale bevolking de eretitel 'voedsterheer der kerk'. Een term waarmee gewoonlijk de stadhouders, als beschermers van de ware christelijke religie, werden aangeduid.<sup>64</sup> Ook in Cromstrijen komen we dit tegen. Het was de Numansdorpse predikant Petrus Hamer die in 1704, in een opdracht van één van zijn boeken, de Dordtse ambachtsheer Johan Hallincq op deze manier betitelde.<sup>65</sup> Maar niemand ging zo ver als dominee Alexander Comrie, een bekend vertegenwoordiger van de nadere reformatie uit Woubrugge. In een lijkrede voor Cornelius van Schellingerhout, de ambachtsheer van Esselijkerwoude, kwam hij woorden te kort. Het was een 'lieflijk man', een 'pijlaar' voor de ingezetenen, een 'haageyken tot steunsel' en – voor de strenge predikant misschien nog wel het meeste van belang – een man die zijn heerlijkheid

Grafmonument van Martinus van Barneveld (1691-1775), ambachtsheer van Cromstrijen, Krimpen aan den Lek, Noordeloos en Overslingeland, Engelen en Vlijmen, in de Hervormde kerk van Noordeloos. Ook zijn vrouw en enkele andere familieleden liggen hier begraven.





Glas-in-loodraam in de Hervormde kerk te Oudshoorn, geschonken door prins Willem III. De schenking kwam waarschijnlijk tot stand via de zuster van ambachtsheer Cornelis de Vlaming. Zij was gehuwd met de griffier en secretaris van de prins. Daarnaast zal hebben meegespeeld dat de familie De Vlaming op goede voet stond met de Oranjes.

had gekocht 'in het belang van de kerke Christi' en hier als een zoutend zout had getracht het geestelijk bederf uit te bannen.<sup>66</sup>

Toch moeten we niet blindstaren op dergelijke uitingen van dankbaarheid. Onder de bevolking leefden ook andere gevoelens over de nieuwe bestuurscultuur. Dat bewijst de gang van zaken in Heemstede. Hier begon heer Adriaan Pauw – die ook de titel 'voedsterheer' kreeg – in de jaren twintig van de zeventiende eeuw met de wederopbouw van de kerk. Deze was verwoest tijdens het beleg van Haarlem in 1573. Maar de bevolking kreeg het gebouw zeker niet cadeau. Het vervoer van de materialen diende gedaan te worden op kosten van de lokale bevolking. Daarnaast bepaalde hij dat de dorpelingen een gebrandschilderd raam aan de kerk zouden geven. Sommige inwoners van het dorp zagen de bui al hangen en vreesden dat de kosten flink uit de hand zouden lopen. Daarom lieten ze in 1625 voor een notaris in Haarlem vastleggen dat ze dit overeen waren gekomen, maar 'dat het dorp ofte gemeente geene onkosten meer vant opbouwen van de kercke soude dragen'.<sup>67</sup>

De angst van de inwoners van Heemstede was zeker niet onterecht. Dat blijkt wel uit de bouw van de kerk in Numansdorp. In 1646 namen de ambachtsheren het besluit hier een nieuw godshuis te stichten. Ze kochten zelf bouwmaterialen, zorgden voor de ambachtslieden en regelden de aanbesteding.<sup>68</sup> De kerk zou voor het grootste gedeelte worden betaald van een extra omslag over de grond in de polder. Om deze belasting te innen en de leveranciers en de arbeiders te betalen, benoemden de ambachtsheren drie kerkmeesters: Cornelis Adriaansz Boender, Jan Pietersz Goutswaart en Gijsbert Pietersz Schilperoort.<sup>69</sup> De mannen ondertekenden een akte, waarin zij verklaarden garant te staan voor de aflossing en de betaling van de rente. Ze deden dit volgens eigen zeggen 'ter goeder trouwe', niet beseffend welke problemen ze zich hiermee op de hals haalden.<sup>70</sup>

Al snel ging het mis. De inwoners weigerden simpelweg de door de ambachtsheren opgelegde grondbelasting te betalen. Het geld raakte op en de bouw kwam stil te liggen. Vandaar dat de kerkmeesters een lening aangingen van ongeveer 18.000 gulden, waarvan een gedeelte overigens werd gebruikt om de kerk van Klaaswaal op te knappen. De rente over dat bedrag bleek echter onmogelijk op te brengen en na enige tijd stonden de eerste schuldeisers bij hen op de stoep. De kerkmeesters werden 'alle dagen gedreijcht' het geld af te lossen, zo niet dan zouden ze onder parate executie worden gesteld. Ten einde raad wendden Boender, Goutswaart en Schilperoort zich met een ongewoon felle memorie tot de ambachtsheren. Ze hadden, zo schreven ze, bij de bouw van de kerk en de aanschaf van de materialen niets te zeggen gehad. Hun verantwoordelijkheid bestond slechts uit het toezicht houden op het werkvolk. De conclusie was ironisch: 'het blijkt oock dat de kerckmrs. soo sij genoemd worden geen meesters maer knechts sijn geweest'.<sup>71</sup>

Een directe reactie van de ambachtsheren op deze brief is helaas niet bekend maar het feit dat zij met enkele giften de eerste nood lenigden, geeft wel aan dat zij in ieder geval de ernst van de situatie inzagen. Daarmee waren de problemen echter niet opgelost en vooral door de enorme rentelasten – zestien procent voor Klaaswaal en twintig procent voor Numansdorp – steeg de schuld spectaculair. Op 1 februari 1664 stonden de beide kerken voor maar liefst 26.000 gulden in het krijt bij verschillende financiers. Daarop wendden ze zich weer tot de ambachtsheren, die vervolgens ingrepen. Er kwam een plan om de schuld in drie jaar af te lossen. Een derde zou betaald worden door de ambachtsheren en de gerechten, een derde door de ingelanden van de polders en een derde door de dorpeelingen. Uiteindelijk kon in 1668 het boek worden gesloten.<sup>72</sup>

Voor de kerkmeesters liep het dus goed af, maar dat neemt niet weg dat er iets gaande was in de heerlijkheid. Knechten van de ambachtsheren, zo voelden de kerkmeesters zich. Beter kunnen we de veranderingen in de zeventiende eeuw niet schetsen. De verhoudingen waren vriendelijk – Schilperoort was één van de genodigden op het openingsfeest van de Philipsburg –, maar toch waren de 'buren' heel duidelijk onderdanen geworden. Dit gevoel leefde niet alleen bij de drie kerkmeesters,

maar was onder brede lagen van de bevolking te vinden. Toen enkele jaren later de dorpsbewoners op last van de ambachtsheren een predikant beriepen, verklaarden zij tegenover de classis 'dat sij in allen desen niet alleen haar toegenegentheyt, maer den last van haren ambachtsheeren volchden'.<sup>73</sup>

In Numansdorp bleef het bij woorden, elders kwam het tot daden. Op verschillende plaatsen in Zeeland weigerden landlieden te voldoen aan de zogenaamde 'herendiensten', een oud middeleeuws gebruik, horend bij de horigheid. Dit behelsde de verplichting van plattelandsbewoners om twee dagen in het jaar hun ambachtshere ten dienste te staan met paarden en wagens. In 1678 vaardigden de Staten van Zeeland een plakkaat uit waarin de plattelanders er nog eens ten strengste op werden gewezen dat zij hieraan dienden te voldoen. Weigeraars werden bestraft met een boete van vijf gulden, plus de kosten voor de huur van een paard en wagen.<sup>74</sup>

De uitspraken van de kerkmeesters en de inwoners van Cromstrijen laten nogmaals zien dat er met het uitbreken van de Opstand andere tijden waren aangebroken. De bewoners van het Hollandse platteland kregen te maken met grote veranderingen en een geheel nieuwe bestuurscultuur. Het voert te ver deze te bestempelen als autoritair, hoewel de kerkmeesters van Cromstrijen daar wellicht anders over dachten. S. Groenveld heeft het over 'een meer patriarchale toestand'.<sup>75</sup> Dat is een treffende kwalificatie voor de verhoudingen in de zeventiende eeuw. Enerzijds waren er goede contacten tussen heren en dorpeelingen, anderzijds drukten de ambachtsheren wel een heel duidelijk stempel op het politieke, economische en sociale leven in de heerlijkheid. Toch zou het niet altijd zo blijven. Tegen het einde van de eeuw kregen de plattelanders te maken met een nieuwe omslag. Er trad een tijdperk in dat we kunnen karakteriseren als een periode van verzakelijking.

## 2.4. Zakelijke relaties

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de Republiek getroffen door een ernstige landbouwcrisis. Dalende prijzen en toenemende kosten zorgden voor teruglopende inkomsten. Gevolg was een sterke daling van de pachten.<sup>76</sup> In 1671



Silvester Andries Heereman van Zuydtwijck (1699-1766), priester te Utrecht, heer van Hagesteijn. Eigenaar van verschillende landerijen in de Cromstrijense polders.



schreef Adriaan van der Goes: 'Byaldien nu (...) geen veranderinge off beteringe en compt, is het absolut met de lantgoeden gedaen, en sullen de cantoiren de beste middelen wesen om van te leven'. 'Regenten slagen best', zo vertrouwde hij zijn broer enkele maanden later toe.<sup>77</sup> Het bleken profetische woorden. Veel Hollandse regenten deden in de achttiende eeuw, mede dankzij nieuwe crises, een deel van hun landerijen van de hand en in bedijkingsprojecten werd veel minder geïnvesteerd.<sup>78</sup> Ook in Cromstrijen verkochten verschillende landeigenaren hun goederen. Diverse boerderijen kwamen onder de hamer en werden gekocht door lokale boerenfamilies.<sup>79</sup> Nu moeten we de uitverkoop ook weer niet overdrijven. Een aanzienlijk deel van het polderland bleef eigendom van de stedelingen.<sup>80</sup> Nogal wat landbouwgrond vinden we generatie op generatie binnen dezelfde families. Desondanks bleef niet alles bij het oude. Integendeel, de betrokkenheid van de heren bij hun bezittingen veranderde overduidelijk. Ze bemoeiden zich niet langer persoonlijk met de agrarische activiteiten en richtten zich in toenemende mate op hun stedelijke bestuursactiviteiten.<sup>81</sup>

We kunnen deze nieuwe toestand in de achttiende eeuw waarschijnlijk het beste omschrijven als een periode van verzakelijking. In literatuur over de Republiek wordt hier maar nauwelijks aandacht aan besteed. Toch weten we uit de Engelse situatie dat het 'absentee landlordism' soms grote consequenties had. De afwezigheid van de 'landlords' leidde hier onder andere tot de opkomst van professionele rentmeesters die de goederen van hun heer ter plaatse bestuurden. Daarmee werden de contacten tussen heren en pachters zakelijker of verdwenen zelfs geheel. Erger was het dat nogal wat rentmeesters niet capabel bleken voor hun taak.<sup>82</sup> Ook in Cromstrijen lieten veel stedelijke landeigenaren het beheer van hun bezittingen steeds vaker over aan een rentmeester. Vaak was het de bode, secretaris of schout die deze taak als bijbaan vervulde.<sup>83</sup> Soms gebeurde het ook wel door aanzienlijke pachtboeren. Aan het begin van de achttiende eeuw was bijvoorbeeld de Numansdorpsche landbouwer Isaäk Maasdam rentmeester van Silvester Andries Heereman van Zuydtwijck, heer van Hagesteijn. Hij kreeg hiervoor een salaris van vijf procent van de ontvangsten en vijf procent van de uitgaven.<sup>84</sup>

Ongeveer gelijktijdig met de dalende interesse voor de agrarische activiteiten nam ook de belangstelling voor de bestuurlijke gang van zaken in de ambachtsherlijkheden af. Waar veel ambachtsheren in de zeventiende eeuw nog nauw bij het bestuur betrokken waren, toonden zij nu steeds minder bemoeienis. In de ogen van velen vormde een heerlijkheid ook niet langer een statussymbool maar werd het meer en meer gezien als een lastig bezit. Vooral omdat de inkomsten vaak grote verschillen vertoonden en er regelmatig conflicten waren met het plaatselijke bestuur.<sup>85</sup> Illustratief voor deze veranderingen is de gang van zaken in de hoge heerlijkheid Nieuwkoop. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de bestuurscultuur hier, net als in veel andere plaatsen, heel duidelijk veranderd. In 1617 was de heerlijkheid in het bezit gekomen van Johan de Bruyn van Buytewech die, in tegenstelling tot zijn voorgangers, zich in het dorp vestigde, de teugels strak aantrok en veertig jaar lang een enorm stempel drukte. Na zijn dood werd hij begraven in de kerk van Nieuwkoop. Ook zijn opvolger, Philips Jacob van Spangen, was nauw bij het bestuur betrokken, maar daarna volgde echter een omslag. De verschillende heren deden in de achttiende eeuw weinig meer dan het in ontvangst nemen van de opbrengsten van de heerlijkheid. Hendrik Frans van Wassenaer, heer sinds 1727, verbleef vaak in het buitenland en had 'zoals vanzelf spreekt nooit in zijne heerlijkheid vertoefd'.<sup>86</sup>

De gebeurtenissen in Nieuwkoop stonden niet op zichzelf. Afgaande op de beschikbare studies lijkt die tendens, ondanks uitzonderingen, eveneens te zien in andere Hollandse heerlijkheden.<sup>87</sup> Zo ook in Cromstrijen, waar we al in 1664 geluiden kunnen beluisteren, die wijzen op veranderingen. In dat jaar werd de nog jonge kerkelijke gemeente van Numansdorp verscheurd door een felle strijd tussen de kerkenraad en schoolmeester Daniel Kertan. Het huishouden van de meester voldeed geheel aan het stereotype beeld van Jan Steen. Het huwelijk tussen hem en zijn vrouw was een aaneenschakeling van vloeken, zweren, kijven en vechten. Ze wensten elkaar zulke verschrikkelijke zaken toe

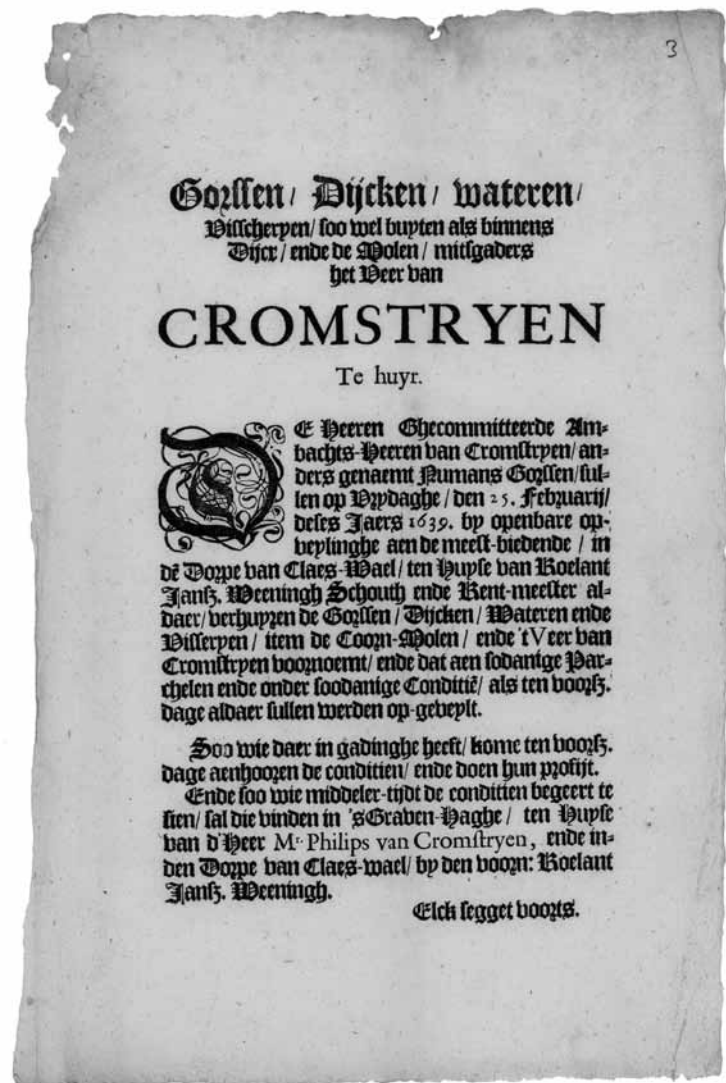
'...dat niet alleen een Cristen de haijren moeten te berge rijzen, maer oock naet getuichenisse van sijne bureen en

bij woonders, indien Godt niet lanckmoedich en was, het geen wonder soude sijn, al quame het huis met alsulcke in woonderen te versincken!'<sup>88</sup>

De kerkenraad wachtte een eventuele goddelijke straf niet af, maar besloot zelf in te grijpen. Hij weigerde de meester de toegang tot het avondmaal en verzocht de ambachtsheren deze goddeloze mens uit zijn functie te ontheffen. Daar liet Kertan het echter niet op aankomen. In korte tijd wist hij onder de dorpelingen een groot aantal steunbetuigingen te verzamelen. Zo won hij het steekspel. De ambachtsheren lieten het bij een vermaning.<sup>89</sup> De bittere reactie van de kerkenraad, vastgelegd in de notulen, laat zien hoeveel vertrouwen dit college had in het inschattingsvermogen van de heren. De goed van de tongriem gesneden schoolmeester zou de ambachtsheren, 'hier maer eens siaers komende', gemakkelijk hebben weten om te praten. En zo hadden de heren het dorp 'de quellingen gelaten van soo een schoolmeester'.<sup>90</sup>

Ondanks het feit dat de kerkenraadsleden deze uitspraak deden in het heetst van de strijd, lijkt er toch wel een kern van waarheid in te zitten. Ook uit andere bronnen blijkt dat de ambachtsheren zich minder dan voorheen in de heerlijkheid lieten zien, een situatie die zich in de tweede helft van de achttiende eeuw versterkt doorzette. Een goed voorbeeld hiervan biedt ambachtshere Floris Cousebant uit Leiden. Zijn bemoeienis met zijn goederen in de heerlijkheid beperkte zich voor het grootste gedeelte tot het legen van de zakjes met geld en het tekenen van de kwitanties die hem door rentmeester Pleunis Holierhoek werden toegestuurd.<sup>91</sup> Cousebant was niet de enige. Veel van zijn collega's handelden op een zelfde manier hun zaken af.<sup>92</sup> Steeds meer heren lieten zelfs het jaarlijkse hoogtepunt, de ambachtsherenvergadering, voor wat zij was. Op een zeker moment was zelfs bij de rentmeester van sommige ambachtsparties niet meer bekend aan wie ze toebehoorden. De eigenaars lieten zich namelijk jaar op jaar niet zien, maakten ook geen aanspraak op het dividend en zo kon het gebeuren dat de aandelen na hun overlijden in het vergeetboek raakten.<sup>93</sup> Het feit dat de heren niet meer kwamen opdagen bij officiële momenten, kon leiden tot bizarre situaties. In

Aanplakbiljet waarin de verhuur van de gorzen, dijken, wateren, visserijen, korenmolen en het veer van Cromstrijen wordt aangekondigd, 1639. De voorwaarden kunnen worden ingezien bij ambachtsheer Philips van Cromstrijen in Den Haag en bij schout en rentmeester Roelant Jansz Weeningh (Roelant Jansz Weeninck) in Klaaswaal.



Vossemeer verscheen in 1803 slechts één ambachtsheer op de vergadering, die vervolgens ook nog enkele besluiten nam.<sup>94</sup>

In Cromstrijen kwam het allemaal niet zover, maar toch zag de Numansdorpse herbergier Cornelis Drukker de hele gang van zaken met lede ogen aan. In 1763 deed hij zijn beklag. Terwijl de kosten van de maaltijd stegen, kreeg hij slechts een vastgesteld bedrag per aanwezige ambachtsheer. Volgens eigen zeggen leed hij hierdoor 'importante schade'. De klacht van de herbergier was wellicht wat overdreven, toch kwamen de ambachtsheren Drukker tegemoet in de kosten. Verder werd besloten het jaarlijkse presentiegeld te verdubbelen van twee naar vier stuivers. Alleen zij die hoofdelijk aanwezig waren, kregen het volledige bedrag. Heren die zich lieten vertegenwoordigen bij volmacht, konden aanspraak maken op de helft.<sup>95</sup> Op die manier probeerde men de teloorgang van de eens zo goedbezochte vergadering tegen te gaan.

De implicaties van deze veranderingen waren enorm. Ook op bestuurlijk vlak werd de band tussen de ambachtsheer en de dorpelingen afstandelijker. Tegelijkertijd groeide in veel gevallen de schout, als plaatsvervanger van de heer, uit tot de belangrijkste persoon in de heerlijkheid.<sup>96</sup> In Cromstrijen wordt dit treffend geïllustreerd door een onverwachte bron: aanplakbiljetten. De bewoners konden ze vinden aan de deur van de kerk of achter de ramen van de rechtkamer in de plaatselijke herberg. Er stond informatie op over allerhande onderwerpen. Bijvoorbeeld afkondigingen van nieuwe keuren, de verkoop van goederen, openbare aanbestedingen of – maar dat is waarschijnlijk een redelijk uniek geval – de mededeling van een echtscheiding.<sup>97</sup> Vaak verwezen de biljetten – zeker bij aanbestedingen van bouwwerken – naar uitgebreide condities en voorwaarden. Deze lagen in de zestiende en zeventiende eeuw meestal ter inzage bij de rentmeester, die tevens het schoutambt vervulde. Daarnaast kon men de formulieren ook inzien ten huize van één van de ambachtsheren. In de achttiende eeuw veranderde dat. Voor het inwinnen van nadere informatie verwezen de biljetten steeds vaker alleen naar de rentmeester.<sup>98</sup> Daarmee geven ze exact weer welke verandering er in de ambachtsheerlijkheid plaatsvond. De ambachtsheren lieten meer en meer taken over aan hun belangrijkste ambtenaar in

de heerlijkheid. Zo verzakelijkten de verhoudingen en kon de schout en rentmeester uitgroeien tot de personificatie van de ambachtsheerlijke macht in Cromstrijen.

## 2.5. De boerenschout

'Het is kenmerkend voor de ambachtsregeering, dat de schout in vrijwel alles aan het hoofd staat', aldus Jan Volkert Rijpperda Wierdsma in 1937 in zijn proefschrift over de staatkundige inrichting van Holland ten tijde van de Republiek.<sup>99</sup> In de literatuur is deze stelling haast gemeengoed geworden. Volgens velen was de schout in het vroegmoderne dorpsbestuur de machtige en alomtegenwoordige spil waar alles om draaide. En inderdaad, er zijn zeker voorbeelden te geven die dit ondersteunen. Toch doet deze eenvoudige voorstelling van zaken geen recht aan de complexe werkelijkheid. De positie van de schout verschilde per plaats. Daarnaast maakte het ambt in veel dorpen een enorme ontwikkeling door.<sup>100</sup>

Sommige dorpschouten hadden aan hun baan een dagtaak en waren ook zeker niet onaanzienlijk. De meerderheid vervulde het ambt echter in deeltijd, zeker in de zeventiende eeuw. Dat gold overigens voor de meeste bestuurders in een kleine dorpsgemeenschap.<sup>101</sup> Heel vaak combineerde men het schoutambt daarom met één of meer andere bestuurstaken. De schout was bijvoorbeeld tegelijkertijd baljuw, secretaris of bode.<sup>102</sup> Soms was het ambt simpelweg een nevenfunctie naast een 'gewone' baan. De schout van Westmaas, een dorpje onder de rook van Klaaswaal, was werkzaam als timmerman en later als tapper en bierverkoper.<sup>103</sup> Dit onderstreept nog maar eens dat in een kleine jurisdictie de kring van kandidaten voor een dergelijke post buitengewoon gering was.<sup>104</sup> De lage inkomsten speelden daarbij zeer zeker een rol.

Cromstrijen vormde zeker geen uitzondering. Het ambt werd hier in de zestiende en zeventiende eeuw meestal vervuld door rijke boeren. Voor deze mannen gebruikte men in de zeventiende eeuw al het woord 'boerenschout'. Meestal had die term een negatieve bijklank. Volgens rechtsgeleerde Simon van Leeuwen zouden ze op verschillende gebieden onkundig zijn.<sup>105</sup> Daar zal zeker een kern van waarheid in gezeten hebben.

In Cromstrijen stamden ze echter in de regel uit echte bestuurdersfamilies en konden ze vaak bogen op aardig wat politieke ervaring, die ze hadden opgedaan in het gerecht of in één van de polderbesturen. Of de landbouwer Cornelis Claesz van Driel, schout van 1591 tot 1612, al andere functies had bekleed, is niet bekend. Maar hij had de kunst van het besturen in ieder geval kunnen afkijken van zijn vader en zijn broer. Beiden waren jarenlang schepen in het naburige dorp Strijen en zaten in het bestuur van de polder het Oudeland van Strijen.<sup>106</sup>

Ook Jacob Segersz Cranendonck, die Van Driel na diens dood in 1612 opvolgde, was boer.<sup>107</sup> Bij hem zien we heel duidelijk dat macht en rijkdom bijeen kwamen. Cranendonck werd geboren omstreeks 1574. Hij kreeg via vererving beschikking over een bloeiend boerenbedrijf en wist zijn bezittingen in een hoog tempo uit te breiden. Toen hij 22 jaar was, benoemden de ambachtsheren hem tot heemraad in de polder Westmaas-Nieuwland. Dat was het begin van een glansrijke carrière. In 1602 werd hij, nog maar 28 jaar oud, schepen van Klaaswaal en twee jaar later mocht hij zich dijkgraaf noemen van alle Cromstrijense polders. De benoeming tot schout in 1612 was de definitieve bekroning voor de man die zich de allerrijkste inwoner van Cromstrijen mocht noemen.<sup>108</sup> Enkele jaren na het overlijden van Cranendonck werd zijn weduwe in 1626 in de 1000e penning aangeslagen voor maar liefst 30 ponden. Een simpele rekensom laat zien dat men haar vermogen schatte op 30.000 gulden, voor die tijd, zeker op het platteland, een enorm bedrag. Zij was toen inmiddels woonachtig in Oud-Beijerland. Haar zoon Seger Jacobsz woonde nog wel in Klaaswaal. Ook hij was met een aanslag van 20 ponden de rijkste dorpeling. Hij bezat daarmee tien procent van het totale Cromstrijense vermogen, dat volgens het kohier 198 ponden bedroeg. In zijn kielzog volgden drie personen met een aanslag van respectievelijk 18, 16 en 14 ponden.<sup>109</sup>

Mannen als Van Driel en Cranendonck vervulden het schoutambt dus als neventaak naast hun dagelijkse arbeid. Het is de vraag welke positie hun dat gaf onder de lokale bevolking. De uitoefening van een ambt als hoofdberoep, één van de kenmerken van een bureaucratische bestuursorganisatie zoals geformuleerd door Max Weber, geeft iemand meer macht.<sup>110</sup>

Een professioneel bestuurder kan zich dan geheel aan zijn taak wijden en daardoor ook meer werkzaamheden naar zich toetrekken.<sup>111</sup> Dat blijkt in Cromstrijen, waar de secretaris aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw een veel prominentere rol vervulde. In tegenstelling tot de schout was hij namelijk een fulltime bestuurder. Hij combineerde zijn secretarisambt met het notarisschap en had daaraan een dagtaak. Dat iemand met een volledige bestuursaanstelling meer gewicht in de schaal kon leggen, zien we na de dood van Jacob Segersz Cranendonck in 1622. Een jaar later besloten de ambachtsheren het vacante schoutambt te gunnen aan de zittende rentmeester Roelant Jansz Weeninck. Tot die tijd waren de twee functies bijna altijd door verschillende personen vervuld; vanaf nu werden beide ambten gecombineerd.<sup>112</sup> Door deze combinatie steeg de functie van schout vrijwel direct in aanzien. Daar kwam nog eens bij dat het grondgebied van de heerlijkheid door de bedijkingen groeide en het aantal inwoners flink steeg. Dat betekende meer werk en hogere inkomsten. Het is overigens niet ondenkbaar dat de ambachtsheren door deze gecombineerde benoeming de positie van de schout in het dorp wilden versterken. Zo konden ze zelf meer invloed uitoefenen op de lokale bestuurspraktijk. Een strategie die ze, zoals we weten, na de Opstand hadden ingezet.

## 2.6. Professionele bestuurders

In de tweede helft van de zeventiende eeuw verdween de boerenschout definitief uit Cromstrijen.<sup>113</sup> Het schout- en rentmeestersambt werd nu een taak voor professionele bestuurders. Bastiaen Andriesz Coomans was bij zijn aantreden in 1673 al ruim tien jaar notaris in het naburige Oud-Beijerland. Daarnaast had hij in diezelfde plaats enkele jaren gediend als plaatsvervangend baljuw en schout voor niemand minder dan Cornelis de Witt.<sup>114</sup> De drieëndertigjarige Cornelis Schalcken uit Dordrecht volgde Coomans in 1683 op. Hij was een telg uit een belangrijk predikantengeslacht. Zijn opa was de bekende Dordtse predikant Balthasar Lydius en zijn vader, ook dominee, was jarenlang rector van de Latijnse school in Dordrecht. Vanaf 1703 werd Schalcken geassisteerd door zijn zoon Jacobus. Die nam na

de dood van zijn vader de functie over. Zo kon het gebeuren dat de inwoners van Cromstrijen in 1709 te maken kregen met een vijftwintigjarige schout en rentmeester.<sup>115</sup> Erg oud zou Jacobus Schalcken niet worden; twee jaar later overleed hij al. Hierop benoemden de ambachtsheren Hendrik Anthonisz van den Santheuvel, de zoon van de Dordtse regent Anthonie van den Santheuvel. Hendrik was nog jonger dan zijn voorganger: slechts eenentwintig jaar.<sup>116</sup> Hij zou tot 1741 op het pluche zitten.

Deze voor het oog simpele opsomming van de Cromstrijense schouten tussen het 1673 en 1741 laat een aantal belangrijke veranderingen zien. De sociale achtergrond van de schout steeg in deze periode spectaculair. Bastiaen Coomans kwam nog uit een Hoeksche Waardse boerenfamilie, dertig jaar later behoorde Hendrik van den Santheuvel tot één van de machtigste Dordtse regentengeslachten.<sup>117</sup> Het laat zien dat het ambt, door de stijgende inkomsten, steeds aantrekkelijker werd. Tegelijkertijd daalde de gemiddelde leeftijd van de schout bij zijn aantreden en daarmee ook de reeds opgedane bestuurservaring. Voor de inwoners van Klaaswaal en Numansdorp betekende dit een belangrijke verandering. In plaats van met een schout uit eigen gelederen kregen ze te maken met een regentzootje van net twintig jaar. De kloof tussen de dorpeelingen en de schout werd steeds groter. Dit is niet uniek voor Cromstrijen. Ook elders op het Hollandse platteland groeide deze afstand. Het leidde regelmatig tot spanningen, een punt waar we later uitgebreid op terugkomen.

Theoretisch gezien was de professionalisering van het schoutambt een goede zaak. De dorpeelingen kregen nu te maken met een 'fulltime' bestuurder en dat was, bijvoorbeeld gezien het grote aantal vagebonden in deze periode, beslist geen overbodige luxe. Toch is het maar de vraag wie er vaker aanwezig was in de ambachtsheerlijkheid: de boerenschout of de professionele ambtenaar. Bastiaen Coomans vestigde zich bij zijn aanstelling in 1673 in Numansdorp. De ambachtsheren eisten namelijk dat hij zijn 'domicilium ende huijshoudinge' in dit dorp zou hebben.<sup>118</sup> Ook zijn opvolgers beschikten hier over een huis, maar het is twijfelachtig of ze er vaak gebruik van maakten. Hendrik van den Santheuvel verbleef in ieder geval

Hendrik Anthonisz van den Santheuvel (1690-1741). Vervulde verschillende ambten in het stadsbestuur van Dordrecht. Was slechts eenentwintig jaar toen hij in 1711 werd benoemd tot schout en rentmeester van Cromstrijen. Vervulde deze functies tot zijn dood in 1741.



het grootste gedeelte van het jaar in Dordrecht, waar hij verschillende functies in het stadsbestuur vervulde.<sup>119</sup> De situatie in Cromstrijen was zeker niet uniek. Ook in andere heerlijkheden was de schout, net als de baljuw, soms meer buiten dan in zijn ambtsgebied te vinden.<sup>120</sup> Het laat eens te meer zien dat er bij het beeld van de plattelandsschout als almachtige en alomtegenwoordige dorpsfunctionaris nogal wat vraagtekens zijn te stellen.

Verschiedende schouten lieten zich, bij hun afwezigheid, vervangen door een zogenaamde 'substituut', ook wel een 'stadhouder' of 'stedehouder' genoemd.<sup>121</sup> De rol van deze substituten heeft tot nu toe in de literatuur nog maar weinig aandacht gekregen. Daarom is de omvang van het verschijnsel moeilijk vast te stellen. Toch lijkt het fenomeen in de vroegmoderne tijd wijdverspreid. Niet alleen schouten maar ook andere ambtenaren, zoals baljuws, kosters en schoolmeesters verpachtten regelmatig hun functie. Er zijn gevallen bekend waarbij plaatsvervangers de baan op hun beurt weer doorschoven. Zo kon het voorkomen dat een ambt werd vervuld door substituten van substituten.<sup>122</sup> Sommige stedehouders namen alle werkzaamheden op zich, maar het kwam ook voor dat men de taken deelde. De baljuw van het Land van Strijen liet bijvoorbeeld zijn stadhouder vaak de ondervragingen doen en lichte strafzaken afhandelen. Hij verscheen zelf in de rechtszaal bij de berechting van zware misdrijven, het toepassen van de pijnbank en het uitspreken van vonnissen. Wellicht om de inkomsten op te strijken.<sup>123</sup>

Niet alleen de baljuws van Strijen maar ook de schouten van Cromstrijen werkten soms met een plaatsvervanger. Dit gebeurde al in de vroege zeventiende eeuw, nog voor de professionalisering van het ambt. De Klaaswaalse boer Jacob Cornelisz Meijnaert trad bijvoorbeeld in 1612 en 1613 op als substituut-schout voor zijn collega-landbouwer Jacob Segersz Cranendonck.<sup>124</sup> Er was overigens niet altijd sprake van een vaste stedehouder. Het kwam regelmatig voor dat de secretaris of één van de schepenen, waarschijnlijk de president-schepen, fungeerde als plaatsvervangend-schout.<sup>125</sup> Die praktijk kennen we ook uit andere plaatsen in de Hoeksche Waard.<sup>126</sup>

Het substitutiestelsel leidde in de praktijk herhaaldelijk tot excessen. Veel substituten vervulden hun baan voor een

fractie van de aan het ambt verbonden inkomsten, terwijl het merendeel van de verdiensten terecht kwam in de kas van hun opdrachtgever. Regenten maakten hier vaak handig gebruik van door hun kinderen op zeer jonge leeftijd baantjes toe te schuiven, die ze vervolgens door een substituut lieten uitvoeren. Zonder dat zij er iets voor hoefden te doen, streken ze op die manier een flink inkomen op uit 'ambtsuitoefening'.<sup>127</sup> Niet alle plaatsvervangers ontvingen voor de uitoefening van hun ambt een vast maandloon. Het kwam ook wel voor dat zij de baan pachtten, vaak tegen zeer hoge bedragen. Sommige substituten probeerden die op hun beurt weer af te wentelen op de lokale bevolking. Bastiaen Coomans maakte het als substituut-baljuw van Cornelis de Witt in Oud-Beijerland wel heel erg bont. Toen één van de schepenen hem erop wees dat hij een te hoog salaris eiste, dreigde Coomans hem te slaan onder toevoeging van de woorden: 'gijluiden mooght het voor niet doen, ick moeter pachts genoegh aende ruwaert voor geven, ick wil het hebben'.<sup>128</sup>

Deze praktijken maakten substituten, begrijpelijkerwijs, niet erg geliefd bij de plattelanders. In Oud-Beijerland werden ze aangeduid als onwetende boeren, 'meer bequaem tot exactien als tot rechtmaticheijt'.<sup>129</sup> Verschillende malen probeerden de overheden de uitwassen van het substitutiestelsel te bestrijden. Karel V probeerde het reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw in Vlaanderen. In 1570 bepaalde zijn zoon Filips II in de zogenaamde Criminele Ordonnantien dat rechters behoorden te resideren in de plaats waar ze hun ambt uitoefenden. Verder was het verboden om meerdere ambten tegelijk te bekleden.<sup>130</sup> In de zeventiende en achttiende eeuw stond het probleem herhaaldelijk op de agenda van de Staten van Holland en de Staten-Generaal.<sup>131</sup> De maatregelen die men nam, hadden echter maar weinig effect.

Ook op lokaal niveau trachtten bestuurders het gebruik van substituten in te dammen, zo blijkt in Cromstrijen. Op oudejaarsdag 1741 overleed de zittende schout en rentmeester Hendrik van den Santheuvel. Zijn weduwe, Sabina Louise Orizandt, nam direct het heft in handen. Op de rouwbrief, bestemd voor ambachtsheer Franciscus Bernardus Cousebant, was nog genoeg ruimte voor een sollicitatie:

Cornelis de Witt (1623-1672), ruwaard van Putten en baljuw van de Beijerlanden.



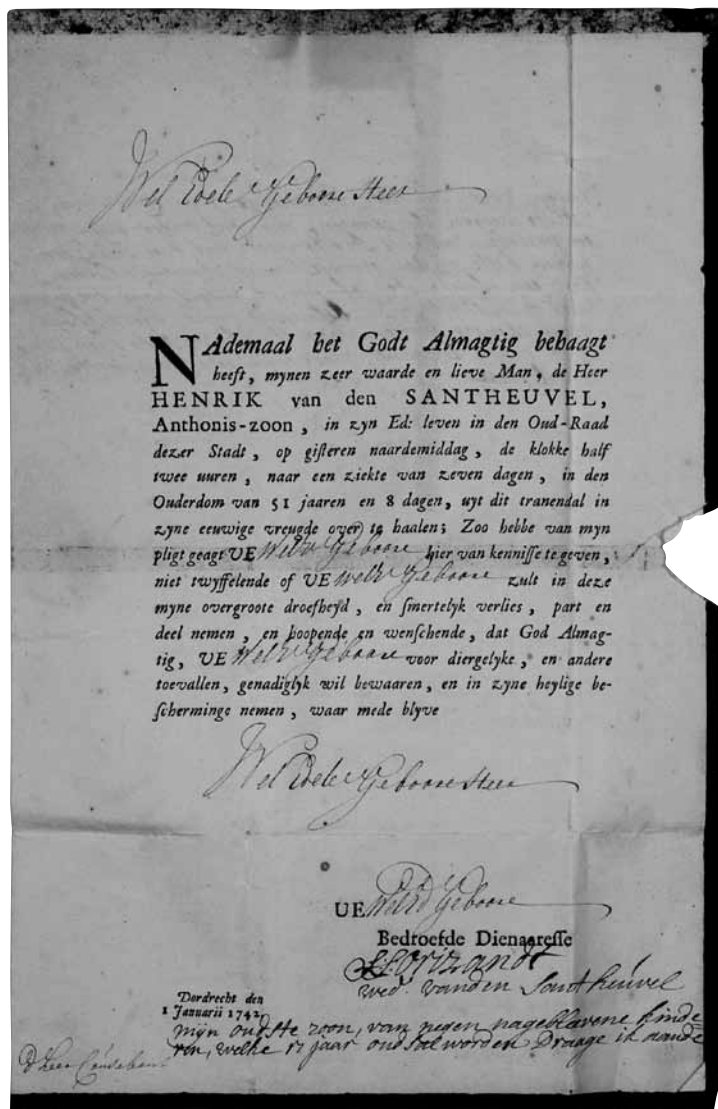
Mijn oudste zoon, van negen nagebleevene kinderen, welke 17 jaar oud sal worden draage ik aande Heeren voor, om inde bedieninge van mijn man zalr. als schout en rentmeester van Cromstrijen te moogen succedee- ren ende dat onder mijn opsigt en pricule, zullende sorg draagen dat den selve ten mijnen koste, en ten genoegte vande Ambagtsheeren door een Landmeter of imant anders daar toe bequaam werd geassisteert ende belangen vande heerlijkheid nauwkeurig werden bezorgt, ik versoeke hier inne UEd. hulpe en gunst, waarmede mij ten uijterste zal verpligten.<sup>132</sup>

Over doden niets dan goeds. De resoluties zeggen het dan ook niet met zoveel woorden, maar tussen de regels door wordt wel duidelijk dat de ambachtsheren vonden dat de overledene zich tijdens zijn leven maar weinig in de jurisdictie had laten zien. Men opperde zelfs dat de nieuwe schout tenminste negen of tien maanden per jaar in de heerlijkheid moest verblijven. En niet alleen in de zomer, maar ook in de barre wintermaanden.<sup>133</sup> Een streep door de rekening van de familie Van den Santheuvel, die overigens in verschillende brieven onderstreepte dat dergelijke besluiten de kandidaat niet hinderden.<sup>134</sup> Bij diverse ambachtsheren leefden echter belangrijke bezwaren tegen de aanstelling van het zestienjarige regentenzootje. In april 1742 werd de negenentwintigjarige Abraham Sam, de zoon van een Rotterdamse houtkoopman, dan ook benoemd tot schout en rentmeester van Cromstrijen.<sup>135</sup> Tegelijk nam men maatregelen waarmee men het probleem van de substituten voor eens en voor altijd oploste. In het vervolg mocht een schout geen ambten meer vervullen buiten de ambachtsheerlijkheid.<sup>136</sup>

## 2.7. Personificaties van de macht

In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde de aard van het schoutambt in Cromstrijen ingrijpend. Vanaf nu was de schout bijna permanent in de ambachtsheerlijkheid te vinden. Terwijl de ambachtsheren zich steeds minder bemoeiden met de bestuurlijke gang van zaken groeide hij uit tot de personifi-

Overlijdensbericht van Hendrik Anthonisz van den Santheuvel (1690-1741), 1742. Geheel onderaan schreef de weduwe, Sabina Louise Orizandt, een sollicitatie voor haar zestienjarige zoon.





catie van de ambachtsheerlijke macht en de spil in het lokale bestuur. Dit werd nog eens versterkt door het feit dat de overheidstaken in deze periode flink toenamen en de bestuurders te maken kregen met een toenemende werkdruk. Waar de schepenen hun ambt als nevenfunctie bleven uitoefenen, kon de schout als betaalde ambtenaar steeds meer taken naar zich toetrekken. Dat wordt weerspiegeld in de cumulatie van functies bij de opeenvolgende schouten. Ook in de hoogte van het zogenaamde recognitiegeld – een vast bedrag dat de schout jaarlijks voor het uitoefenen van zijn ambt aan de ambachtsheeren moest betalen – vinden we de gestegen machtspositie terug. In het jaar 1600 was het zes gulden, in 1623, toen het ambt werd gecombineerd met het rentmeesterschap, twaalf gulden, in 1681 zesendertig gulden. Halverwege de achttiende eeuw, met de aanstelling van een Abraham Sam in 1742, werd het bedrag verhoogd naar maar liefst achthonderd gulden. Die stijging was enorm, maar, afgezet tegen de inkomsten van de schout, toch weer niet zo verwonderlijk. Volgens een opgave in 1749 aan de Gecommitteerde Raden, verdiende de schout maar liefst 2750 gulden aan emolumenten. Een schatting die vast niet aan de hoge kant was.<sup>137</sup>

Belangrijk was verder dat in deze periode het ambt een veel duidelijker erfelijk karakter kreeg. Ambtenaren probeerden dit te sturen door een zoon of familielid aan te stellen als adjunct. Dit was ook in andere bestuurscolleges in de Republiek zeer gebruikelijk. De functionaris in kwestie, vaak al op leeftijd en in sommige gevallen ziekelijk, diende een rekest in met de vraag om assistentie, vaak vergezeld van de naam van een beoogde kandidaat. In bijna alle gevallen ging het verzoek gepaard met de vraag of de adjunct de betrokken ambtenaar na zijn dood of bij zijn aftreden mocht opvolgen. Op die manier trachtte men de opvolging door een zoon of een ander familielid te garanderen en ontstonden in veel gevallen ambtelijke dynastieën.<sup>138</sup> Schout Abraham Sam werd bijvoorbeeld in 1756 opgevolgd door zijn zwager, de Numansdorpse gerechtsbode Arij Hoekseweg.<sup>139</sup> Die laatste regelde dat zijn trouwe klerk Pleunis Holierhoek zijn adjunct werd. Nadat hij in 1780 op 72-jarige leeftijd aftrad, was de benoeming van Holierhoek niet meer dan een formaliteit. In dit geval vererfde het ambt dus niet. Hier was eerder sprake van

cliëntelisme. Holierhoek werd in 1799 op zijn beurt weer opgevolgd door zijn neef en adjunct Hendrik van Hees.<sup>140</sup>

De vraag is of de positie van de schout in Cromstrijen, in de tweede helft van de achttiende eeuw, afweek van de situatie in de rest van Holland. Een antwoord is lastig te geven, aangezien er naar het functioneren en de status van plattelandsschouten in deze periode nog maar weinig onderzoek is gedaan. Schaarse gegevens wijzen er echter op dat ook in andere dorpen, mede door de toenemende bureaucrativering binnen het lokale bestuursapparaat, de macht en invloed van de schout toenam.<sup>141</sup> Toch waren er ook tal van uitzonderingen. Wanneer de ambachtsheer zelf in het dorp woonde, betekende dit meestal minder macht voor de schout. Datzelfde gold voor ambachten die rechtstreeks onder het beheer van de Staten vielen. Hier hadden de plaatselijke regenten vaak veel meer speelruimte en soms wisten ze die zelfs uit te breiden, zoals gebeurde in de banne Westzanen. In het begin van de achttiende eeuw kreeg de schout hier voor bepaalde werkzaamheden niet meer betaald. Verder verboden de vroedschappen en de schepenen de schout om meer dan twee zwanen te houden.<sup>142</sup> Dat laatste was uiteraard symboolpolitiek, maar met deze actie onderstreepten de lokale bestuurders wel heel duidelijk hun macht.

In de jaren twintig en dertig van de achttiende eeuw veranderde de positie van veel schouten ingrijpend. Met de verkoop door de Staten van verschillende ambachtsheerlijkheden zien we in tal van plaatsen een hele nieuwe situatie ontstaan. In sommige dorpen kreeg de schout, die tot die tijd redelijk zelfstandig kon opereren, ineens te maken met een ambachtsheer. In de ambachtsheerlijkheid Strijen ontstond bijvoorbeeld na de verkoop in 1731 een conflict tussen de baljuw en de nieuwe ambachtsheer. Het geschil ging onder andere over de aanstelling en het afleggen van de eed door de verschillende bestuurders. Ook bestond er onenigheid over wie van beiden als eerste genoemd zou worden in de voorbede van de plaatselijke predikant.<sup>143</sup> In plaatsen waar de dorpsbestuurders zelf de heerlijkheid aankochten, ontstond een nog veel ingewikkelder situatie. Hier kregen de schepenen namelijk zelf het benoemingsrecht in handen, waardoor de schout in feite een dienaar van de schepenen werd.<sup>144</sup>

Wie de positie van de schout in de Hollandse dorpen overziet, kan niet anders dan instemmen met de bestuurskundige Raadschelders. Die concludeert dat eenduidige uitspraken over de positie van de schout ten opzichte van het plaatselijk bestuur niet mogelijk zijn.<sup>145</sup> Wel kunnen we vaststellen dat het beeld van de almachtige en alomtegenwoordige schout, zoals geschetst in de rechtshistorische literatuur, voor de achttiende eeuw veel meer opgaat dan voor de zeventiende eeuw. In sommige plaatsen kreeg de schoutsregering na 1700 zelfs dictatoriale trekjes. Misschien wel het beste voorbeeld hiervan komt uit Mijnsheerenland van Moerkerken, net als Cromstrijen gelegen in de Hoeksche Waard. In 1735 verwierf de drieëntwintigjarige Maassluisse koopmanszoon Arij de Coningh hier de functies van schout, secretaris, notaris, gaardermeester en rentmeester. Daarnaast nam hij als dijkgraaf, heemraad, secretaris en penningmeester zitting in enkele polderbesturen. Alsof het allemaal nog niet genoeg was, solliciteerde hij in 1738 naar de baan van schout en secretaris in het naburige dorp Sint Anthoniepolder. De ambachtsvrouw van deze heerlijkheid vond eigenlijk dat 'hij al ampten genoeg had en Moerkerken vooral niet moest veronachtzamen'.<sup>146</sup> Toch kreeg hij de baan. Drie maal is scheepsrecht, zo moet hij gedacht hebben toen hij in 1741 werd benoemd tot schout en secretaris van Maasdam. De Coningh deed zijn naam eer aan. Hij liet zich in Sint Anthoniepolder op kosten van de lokale bevolking als een vorst onthalen. Hoogtepunt vormde het jaar 1764. Hij mocht zich toen voor een bedrag van maar liefst 70.000 gulden eigenaar noemen van de heerlijkheid Mijnsheerenland. Vanaf nu had hij het volledige bestuur in handen en daar maakte hij handig gebruik, of liever gezegd misbruik van. Als dijkgraaf kreeg hij ruzie met twee heemraden. Hij ontsloeg de beide mannen en benoemde in hun plaats geen nieuwe bestuurders. De overige polderbestuurders lieten echter op de rekening een post plaatsen voor vacatiegelden van hun twee ontslagen collega's. De Coningh, die ook penningmeester was, ontpopte zich vervolgens als een echte dictator. Hij weigerde in het vervolg de rekening af te leggen en besloot ook geen ingelandenvergaderingen meer te beleggen.<sup>147</sup> Wellicht is hij een extreem voorbeeld, maar het laat zien dat de macht en invloed van de plattelandsschout tot

grote hoogten kon reiken. De schout van Mijnsheerenland was in ieder geval Coningh in zijn eigen koninkrijk.

## **2.8. De veranderende bestuurspraktijk**

Door de veranderende houding van de ambachtsheren ten opzichte van hun ambacht kreeg de schout in Cromstrijen meer macht. Die verandering stond echter niet op zichzelf, zo bleek al, maar ging gepaard met professionalisering van het ambt. Niet alleen in Klaaswaal en Numansdorp, maar ook in de rest van Holland zien we in de zeventiende en achttiende eeuw een bepaalde mate van bureaucrativering van het bestuurlijke apparaat. Reeds in de inleiding werd gerefereerd aan de bestuurskundige A. van Braam die onderzoek deed naar de bureaucratiseringsgraad van het dorp Westzaandam en concludeerde dat het bestuur hier ten tijde van de Republiek nog weinig gebureaucratiseerd was. Geen enkele dimensie uit het concept van Weber was hier nog volledig ontwikkeld.<sup>148</sup> Andere onderzoekers kwamen voor soortgelijke dorpen tot dezelfde conclusies. Voor Cromstrijen gelden de uitkomsten van het bureaucratieonderzoek in nog veel sterkere mate. Klaaswaal en Numansdorp kenden een gering aantal inwoners – nog geen vijfde van Westzaandam – en hadden een zeer kleine bestuurlijke organisatie. Maar misschien wel het belangrijkste was dat beide dorpen relatief jong waren. Ze kenden geen lange bestuurstraditie zoals in andere plaatsen vaak wel het geval was. Numansdorp kreeg bijvoorbeeld pas in 1663 een eigen schepensbank. Dat maakte dat het bestuur tot ver in de achttiende eeuw nog volop in ontwikkeling was.

Eén van de grootste problemen van het plattelandsbestuur vormde het geringe aantal kandidaten voor de bestuursfuncties. Besturen was, in vroegmoderne termen, een taak voor 'gekwalificeerden', mannen van goeude afkomst en in het bezit van geld. Bekwaamheid werd in de meeste gevallen eerder gekoppeld aan rijkdom, terwijl de godsdienstige achtergrond van de bestuurders van veel minder belang werd geacht. Er waren zelfs dorpen waar alle ambten werden vervuld door katholieken. In 1622 verklaarden de Hollandse synoden dat veel dorpsregeringen bestonden uit 'papisten ofte luiden sonder eenige religie'.<sup>149</sup>

Ruim dertig jaar later, in 1654, werd in Holland het aanstellen van katholieke ambtsdragers verboden. Dat neemt niet weg dat de Staten in 1658 moesten constateren dat in vele tientallen dorpen nog steeds functionarissen van deze religieuze denominatie dienst deden.<sup>150</sup> Heel verwonderlijk was dat niet, in sommige plaatsen was simpelweg een gebrek aan gereformeerde kandidaten. Een probleem dat we, zeker in het begin van de zeventiende eeuw, ook tegenkomen op stedelijk niveau.<sup>151</sup> Het kwam echter in de dorpen ook voor dat de lokale ambachtsheren – zeker wanneer hij van katholieke huize was – de katholieke ambtenaren steunde.<sup>152</sup> Vanwege een dergelijk feit werden de ambachtsheren van Cromstrijen in 1640 zelfs op de vingers getikt door de Staten van Holland. De Groot Mogenden was ter ore gekomen dat de heren voornemens waren een paapse schout aan te stellen. Dat kwam hen te staan op een vermaning van de Staten en de dringende boodschap iemand van de gereformeerde religie te kiezen.<sup>153</sup>

Wanneer een bepaalde religieuze groepering het plaatselijk bestuur domineerde, leidde dit bijna onherroepelijk tot problemen en – in sommige gevallen – tot zeer curieuze oplossingen. In Krommeniedijk stuurden de leden van de gereformeerde religie en de vroedschappen in 1633 gezamenlijk een rekest aan de Staten met het verzoek om twee gereformeerde vroedschappen aan te stellen. Die zouden de schepenen kunnen assisteren bij hun werkzaamheden. De schepenen werden namelijk altijd uit de 'bitterste roomsgesinden' gekozen, wat regelmatig zorgde voor 'grootte partijdicheeden'.<sup>154</sup> Het feit dat de Staten in dit verzoek toestemden, geeft wel aan dat de Groot Mogenden hierin uiterst pragmatisch handelden. Van een beleidsmatige beslissing was namelijk geen sprake en het eenzijdige optreden van de schepenen liet men simpelweg voor wat het was. De door de Ridderschap gemaakte opmerking tijdens de vergadering, is in dit verband wel bijzonder tekenend: 'dat daerbij behoort te werden gevoecht: mits verkiesende uyt de notabelste ende gequalificeerste die meest goeodt sijn'.<sup>155</sup>

Voor doopsgezinden gold hetzelfde als voor de katholieken. In Graft had men liever een menist met een sterke dan een gereformeerde met een zwakke sociale positie in het lokale bestuur.<sup>156</sup> Wel vormde het afleggen van de eed – 'Zo waar-

lijk helpe mij God almachtig' – een probleem. Doopsgezinden weigerden deze uit te spreken. P.C. Hooft kreeg, als baljuw van Gooiland, te maken met dissenters die 'geen ander formulier en gebuyken als bij manne waerheid oft vrouwenwaerheit'. Maar dat achtte Hooft 'niet serieus ende ernstigh genoegh'. In een brief aan de schouten schreef hij de formulering 'ende heeft oft hebben verklaert bij waere woorden in plaetse van eede' voor.<sup>157</sup>

Wanneer bestuursvacatures niet vervuld konden worden, nam men ook wel toevlucht tot noodgrepen, die regelmatig leidden tot onwenselijke situaties. Zo zaten in verschillende plaatsen familieleden uit de eerste en tweede graad in de bestuurscolleges, iets wat de Staten van Holland hadden verboden.<sup>158</sup> Dat gold ook voor het aanstellen van 'uitheemse', dat wil zeggen buitengewestelijke, ambtenaren. Maar ook dat gebeurde in de praktijk meer dan eens, bijvoorbeeld in het Zuid-Hollandse dorpje 's-Gravendeel waar een schepen zelfs afkomstig was uit Duitsland.<sup>159</sup>

In Cromstrijen uitte het gebrek aan gekwalificeerde kandidaten zich vooral in extreem lange ambtstermijnen. Weliswaar besloten de ambachtsheren in 1663 dat dijkgraven en heemraden maximaal drie en schepenen maximaal twee jaar achtereenvolgend zouden dienen, maar dat bleek niet haalbaar.<sup>160</sup> Aan het einde van de zeventiende eeuw was het nog steeds heel gewoon dat de schepenen keer op keer werden herbenoemd. Sommigen zaten tien, elf of zelfs twaalf jaar achtereenvolgend op het pluche.<sup>161</sup> Tot ongenoegen van de schepenen zelf. Besturen was een neventaak, die ze moesten combineren met hun dagelijkse arbeid. Vandaar dat een deel van de schepenen van Klaaswaal en Numansdorp zich in 1703 in een gezamenlijk rekest tot de ambachtsheren richtten met de vraag of anderen hun taken niet eens konden overnemen. Hierop werd gunstig geoordeeld. De heren grepen weer terug naar het besluit van 1663: in het vervolg zouden het ene jaar vier en het andere jaar drie schepenen aftreden.<sup>162</sup> In theorie klonk dat heel aardig, in de praktijk betekende het echter gewoon dat een jaar na het aftreden weer een nieuwe benoeming volgde. De winst – een jaar onderbreking – was dus gering.

Kon men een ambt dan niet gewoon weigeren? Voor gekwalificeerden was regeren een plicht en in de vroegmoderne

optiek mocht men die taak niet afwijzen. Van oudsher gold dat de onderdanen van een heer in een bepaald rechtsdistrict 'dingplichtig' waren. Ze dienden mee te werken aan het bestuur en de rechtspraak. Weigering betekende meestal een boete.<sup>163</sup> In Cromstrijen waren de straffen wel heel zwaar. Toen Theunis Meeldijk in 1706 het schepenambt van Klaaswaal niet op zich wilde nemen, dreigden de ambachtsheren hem te verbannen uit de heerlijkheid.<sup>164</sup>

Bij bepaalde ambtenaren bleef het tot ver in de achttiende eeuw gebruikelijk dat zij jaren achtereen in functie waren. Reinier de Groot was tussen 1751 en 1788 bijna veertig jaar burgemeester van Klaaswaal. Hij wist dit ambt zelfs nog een tijdje te combineren met een aanstelling als schepen. Daarbij vielen de twaalf dienstjaren van Dingeman Claasz Schuijjer in het niet. Die maakte echter tussen 1731 en 1743, als armmeester van beide dorpen, met recht tropenjaren.<sup>165</sup> De armenzorg was namelijk zo slecht bij kas dat Schuijjer de tekorten jaarlijks moest bijpassen uit zijn privé-kapitaal. In 1740 vond hij het welletjes en verzocht de ambachtsheren om ontslag. Volgens eigen zeggen had hij het te druk, maar belangrijker was ongetwijfeld het feit dat de gemeenschap inmiddels voor veertienhonderd gulden bij hem in het krijt stond. Het voorschot kreeg hij terug. Aan zijn verzoek om ontslagen te worden, werd pas in 1743 voldaan.<sup>166</sup> Zijn opvolgers kenden dezelfde problemen. In 1762 richtte Adrianus Maaskant een ernstig verzoek tot de ambachtsheren. Of hij restitutie kon krijgen van de door hem voorgeschooten gelden en demissie van zijn ambt? Het antwoord op zijn vraag was niet anders dan bij zijn voorganger, 22 jaar eerder.<sup>167</sup>

Het lijkt misschien onlogisch dat Schuijjer en Maaskant door de ambachtsheren werden gedwongen op hun post te blijven. Toch was daar, vanuit het perspectief van de heren, wel iets voor te zeggen. Het vinden van een opvolger die zulke grote bedragen uit zijn eigen portemonnee kon bijpassen, zou moeilijk, zo niet onmogelijk zijn. De vermenging van gemeenschapsgeld en privé-middelen vormt een belangrijke karakteristiek van het vroegmoderne bestuur. In tegenstelling tot een moderne bureaucratische bestuursorganisatie was er slechts ten dele sprake van ambtsuitoefening met behulp van ter beschikking gestelde middelen. Veel overheidsorganen werkten met ambte-

naren die bereid waren hun eigen kapitaal in te zetten. Bij een tekort werden zij geacht het benodigde geld voor te schieten of hun eigen contacten aan te wenden om een lening of een krediet te verkrijgen. We kunnen deze ambtenaren dan ook typeren als financiële ondernemers, makelaars of agenten.<sup>168</sup> Vaak werd geld voorgeschooten voor praktische zaken, zoals de betaling door schout Arij Hoekseweg van de reparatie van de straten in Klaaswaal in 1764. Het was de bedoeling dat de inwoners hem dit zouden terugbetalen maar een collecte bleek absoluut ontoereikend om de kosten te dekken. Pas in 1771 kon de schout melden dat alles was terugbetaald.<sup>169</sup>

Het is niet verwonderlijk dat vooral bij het overlijden van financiële ambtenaren enorme problemen ontstonden, iets wat we op alle bestuurlijke niveau's tegenkomen. Sommigen van hen hadden enorme leningen uitstaan of onaanvaardbare risico's genomen met het gemeenschapsgeld en de afwikkeling van de boedel duurde om die reden vaak jaren. Het werkte tevens in de hand dat na de dood van de desbetreffende ambtenaar vaak een familielid in zijn plaats werd benoemd; een makkelijke manier om de nog openstaande schulden en vorderingen over te nemen. Zo ontstonden ambtenarendynastieën, waarvan de familie Doubleth misschien wel de bekendste is. Tussen 1586 en 1667 vervulden leden van dit geslacht het ambt van ontvanger-generaal van de Verenigde Nederlanden.<sup>170</sup>

In dit kader zien we nog een ander interessant fenomeen opduiken: dat van vrouwen die, na het overlijden van hun man, nog enige tijd het ambt 'vervulden'. Wanneer er niet direct een opvolger beschikbaar was, deed de weduwe vaak het verzoek of zij de functie nog enige tijd mocht waarnemen. In de regel werd daar vrij snel mee ingestemd, vooral omdat op die manier de nog lopende rekeningen op een goede manier konden worden afgewikkeld. In Cromstrijen gebeurde dit na het overlijden van schout en rentmeester Roelant Jansz Weeninck in 1639. Het was zijn weduwe, Geertgen Adriaensdochter, die de taken overnam. We moeten goed bedenken dat zij geen schout en rentmeester was in de gebruikelijke zin van het woord. Waarschijnlijk werden bepaalde zaken, bijvoorbeeld het voorzitterschap van de lokale vierschaar, tijdelijk waargenomen door de president-schepen. Geertgen regelde slechts, wellicht met



Grafsteen van Roelant Jansz Weeninck, rentmeester (1617-1639) en schout (1623-1639) van Cromstrijen, in de Hervormde kerk van Klaaswaal.

behulp van een familielid, de inkomsten en uitgaven. Dat had blijkbaar nog wel wat voeten in de aarde want in 1641 stelden de ambachtsheren wel een nieuwe schout aan, maar het was Geertgen die volgens resolutie van de heren verantwoordelijk bleef voor de financiële kanten van het rentmeesterschap. Ook de rekeningen van 1641 en 1642 werden nog door haar afgelegd.<sup>171</sup>

De Cromstrijense situatie was zeker geen curiositeit, zo bewijzen de voorbeelden uit de banne Westzanen. In 1709 overleed hier de thesaurier, waarna de schepenen en vroedschappen besloten om pas met de eerstkomende rekening een opvolger te kiezen. Tot die tijd zou de weduwe het ambt waarnemen.<sup>172</sup> Het gaf ook haar de kans – hoewel de bronnen dat niet met zoveel woorden zeggen – de boedel van haar man

netjes af te sluiten. We kunnen ons echter niet aan de indruk onttrekken dat het altijd bleef bij de afwikkeling van de financiën. Toen in 1722 in hetzelfde Westzanen de secretaris stierf, nam de echtgenote van de overledene 'het bestier vande secretarie' over en bekleedde deze functie tot haar dood in 1726. Pas toen kozen de lokale bestuurders een nieuwe secretaris.<sup>173</sup> Iets dergelijks zien we bij de pacht van tolheffingen. In Gouda nam een vrouw dit ambt in 1713 van haar overleden man over en gaf dat, vele jaren later, zelfs door aan haar dochter.<sup>174</sup>

De voorbeelden laten zien waar de vermenging van publieke en private gelden toe kon leiden. Om de risico's te verkleinen dienden ambtenaren vaak één of meerdere borgen te stellen. Wanneer het mis ging, konden deze aansprakelijk worden gesteld voor de geleden schade. Die was in sommige gevallen enorm, zo blijkt uit het tumultueuze bewind van Rutger van der Lith, schout en rentmeester van Cromstrijen in de jaren 1645 tot 1673. Van der Lith belichaamde het nieuwe type plattelandschout. Hij was afkomstig van buiten de ambachtsheerlijkheid, uit Ooltgensplaat, en was één van de eerste niet-boerenschouten.<sup>175</sup> Hij was een professionele ambtenaar, hoewel we het woord 'professioneel' beter tussen aanhalingstekens kunnen zetten. Al snel na zijn aantreden, ging het namelijk mis. Hij liep achter met het doen van betalingen, de rekeningen klopten niet, er kwamen klachten over allerhande zaken, kortom hij maakte er een puinhoop van. In 1656 grepen de Gecommitteerde Raden in. Al meer dan tien jaar had hij, procedures ten spijt, verzuimd de verponding te betalen over de polder Groot-Cromstrijen. Vandaar dat hij, samen met de schepenen van Klaaswaal, werd gegijzeld en gevangen gezet in Den Haag. In de zeventiende eeuw was gijzeling een veel gebruikt middel om iemand te dwingen tot het naleven van een vonnis of tot het leveren van een bepaalde prestatie.<sup>176</sup> Wie de openstaande vordering in Cromstrijen betaalde, is niet duidelijk. Na acht dagen kwamen de mannen weer vrij.<sup>177</sup>

De problemen rond Van der Lith stapelden zich echter op. Het is het stereotype beeld van de belastingpachter. Wanneer zo iemand in de problemen kwam, ging het meestal van kwaad tot erger. Bijvoorbeeld doordat hij nieuwe pachten aanvaardde of extra leningen afsloot om de restanten te betalen.<sup>178</sup> En dan

was er nog de weg van de frauduleuze handelingen. Of de Cromstrijense schout dit hellende vlak betrad, valt moeilijk te bewijzen. Maar de ambachtsheren besloten in 1667 waarschijnlijk niet voor niets dat hij mocht aanblijven onder de voorwaarde dat hij een maand voor de jaarlijkse vergadering de rekening ter controle zou overleggen aan de gecommiteerden. Inclusief de 'documenten daer toe dienende'.<sup>179</sup> Er kwamen echter steeds meer klachten. Van der Lith bleek namelijk niet alleen incompetent op het gebied van financiën, ook op andere terreinen liet hij steken vallen. Vissers die zonder vergunning in het ambachtsheerlijke water visten, hadden niets van hem te vrezen. Bij de verkoop van de huizen of goederen van de armen verzuimde hij, overigens samen met de secretaris, de rekening op te maken.<sup>180</sup> In 1671 was de maat voor de ambachtsheren vol. Van der Lith diende binnen zes maanden te voldoen aan de openstaande betalingsverplichtingen, waaronder het slot van de ambachtsheerlijke rekening van maar liefst zesduizend gulden. Zo niet dan werd hij ontslagen.<sup>181</sup> De staatkundige gebeurtenissen in 1672 kwamen voor Van der Lith waarschijnlijk als een geluk bij een ongeluk. Het geluk was dat de ambachtsheren op dat

moment wel iets anders aan hun hoofd hadden en hij dus nog niet werd ontslagen. Het ongeluk zat in de politieke en economische problemen, die hem nog meer financiële lasten bezorgden. In 1673 waren de schulden inmiddels opgelopen tot meer dan zevenentwintigduizend gulden. Nu volgde wel het ontslag en dat betekende ook direct de nekslag. Hij had nu helemaal geen inkomsten meer en ging vervolgens failliet.<sup>182</sup>

Van der Lith kan zeker niet worden aangemerkt als de meest competente bestuurder. Hij zal nog vaker in negatieve zin opduiken. Toch is het niet juist hem aan te wijzen als de enige schuldige. Schaarse gegevens wijzen erop dat de belastingmoraal in de polder nogal te wensen overliet, iets waar Cromstrijen overigens niet alleen in stond. In 1672 had Van der Lith over de jaren 1656 tot en met 1670 maar liefst 21.624 gulden, 5 stuivers en 6 penningen tegoed.<sup>183</sup> Niet alleen van de bevolking maar ook van enkele ambachtsheren. Door het grote aantal heren, konden zij zich gemakkelijk onttrekken aan hun belastingverplichtingen. De Staten van Holland brachten dat in 1674 zeer scherp onder woorden:



Archiefkist van de Strijense polder met de wapens van de dijkgraven en heemraden, 1651.

Ende gemerckt dat door lanckheyt van tijt sedert de gemelte uytgifte van den jare 1492 die portionarissen in die ambaghts heerlijkheyt, versterf en alienation seer waren vermeenighvuldigt, ende de portien ambaghts in veel kleyne gedeelten waren gespleten, en verscheyde eygenaers van de selve haer onbekent hielden, soo lange men van betalinge was sprekende.<sup>184</sup>

Van der Liths medebestuurders en opvolgers deden het niet veel beter. Secretaris Adriaan Vos werd in 1669 voor het Hof van Holland gedaagd, onder meer omdat hij zich bij de registratie van de 20e en 40e penning niet had gehouden aan de ordonnanties van de Staten.<sup>185</sup> Schout Bastiaen Coomans, aangetreden in 1673, rommelde maar wat aan met financiën en vrouwen. In 1683 volgde zijn ontslag.<sup>186</sup> Jacobus Schalcken, schout van 1683 tot 1709, deed geen verantwoording van de 100e en 200e penning en Johan van Bijemont, secretaris van 1705 tot 1731, bleek na zijn dood te weinig geld te hebben afgedragen over de 20e, 40e en 80e penning, alsmede over het recht van trouwen en begraven. Niet zelden ging dit over vele duizenden guldens.<sup>187</sup> Deze opsomming laat zien hoezeer het Cromstrijense bestuur omstreeks 1700 nog in de kinderschoenen stond.

Binnen de dorpsgemeenschap leidden deze zaken herhaaldelijk tot grote beroering, vooral wanneer er weer eens bestuurders werden gegijzeld. De dreiging hiervan hing als een zwaard van Damocles boven de lokale magistraten die vreesden niet alleen om vastgezet, maar bovenal om aansprakelijk te worden gesteld voor wanbetaling. Dat de angst diep zat, blijkt wel uit het feit dat de schepenen van Numansdorp in 1715 in staking gingen. Ze vreesden namelijk op te draaien voor achterstallige betalingen van de voorgaande schouten. Pas nadat de ambachtsheren de toezegging deden dat zij hiervan gevrijwaard zouden blijven, gingen ze weer aan het werk. De belofte van de heren ging overigens wel gepaard met een ernstige vermaning dat dit ambtsverzuim in de toekomst niet meer zou voorkomen.<sup>188</sup> Toch vertrouwden de schepenen het niet helemaal. Niet voor niets richtten ze zich een jaar later alsnog met een rekest tot de Staten, waarschijnlijk met de vraag of zij van hun post

ontslagen mochten worden. Dat gebeurde. Daarnaast werd de nieuw aangestelde schepenen beloofd dat zij, mochten ze onverhoopt toch worden gegijzeld, kost- en schadeloos zouden worden gesteld. Verder zou de schout hun plaats als gegijzelde overnemen.<sup>189</sup>

Problemen rond dorpsfinanciën waren in vroegmoderne dorpen schering en inslag. Rijswijk stond omstreeks 1670 op de rand van bankroet en ook het ambacht Ter Aar ging rond 1710 bijna failliet. In het laatste geval riepen de inwoners de hulp in van hun ambachtsheer Cornelis van Aerssen, die vervolgens hardhandig ingreep en de boel saneerde.<sup>190</sup> Niet alleen de zorg voor de dorpskas liet te wensen over, ook het archief waarin zich vaak belangrijke bewijsstukken bevonden, kon in veel plaatsen wel wat aandacht gebruiken. De situatie waarin secretaris Maarten van Halteren in Cromstrijen de resoluties, rekestten, financiële stukken en andere papieren na het ontslag van zijn voorganger Jacob van Oorde in 1737 aantrof, is tekenend. Een gedeelte lag bij Van Oorde thuis. De rest vond hij op de zolder van het schoolhuis, 'zonder eenige order off schikkingh op de vloer aldaar neergelegt'.<sup>191</sup> Dat het daar lag, was overigens niet zo vreemd. Bij afwezigheid van een raadhuis werd de zolder van een ander openbaar gebouw – een kerk of een school – vaak gebruikt voor gemeentelijke opslag. En ook de wanordelijke manier waarop Van Halteren het aantrof, mag exemplarisch heten voor veel dorpen. In het Noord-Hollandse Zuidschermer was het, zo verklaarden de schepenen in 1633, de gewoonte om de vol geschreven schepenrollen 'te casseren, scheuren ende als vuyl papier te vercopen'.<sup>192</sup> In Aalsmeer, tenslotte, was er wel een archief maar toen de schout een bepaald document zocht, moest hij bekennen: 'ick cant niet vinden, het moet onder mijn prullen off stucken geraeckt sijn'.<sup>193</sup>

De omgang met de financiën en de archieven laat zien dat ambtenaren, in welk dorp dan ook, veelal ongestoord hun gang konden gaan. Er was vaak geen toezicht en het ontbrak met name aan formeel vastgelegde regels. Oplossingen waren vaak bijzonder praktisch, waarbij men handelde naar het moment. Instructies voor ambtenaren waren in de zeventiende eeuw nog maar weinig gedetailleerd. Van Braam constateerde dat in Westzaandam slechts de hoofdlijnen van de competentie,



Commissiebrief met de benoeming van Pieter Pietersz Danscher als schout van 'Numansgorssen, alias Cromstrijen', 24 maart 1578. Ondertekend door ambachtsheer Nicolaas Willem Symonz en bezegeld met zijn zegel in groene was.

de vereiste houding ten opzichte van de gezagsdragers en de beloning of de in rekening te brengen tarieven vastlagen. Pas in de achttiende eeuw kwamen er veel uitgebreidere regelingen.<sup>194</sup> Iets dergelijks zien we in Cromstrijen. In 1670 verscheen er wel een uitvoerige ordonnantie waarin de salarissen van de schout, schepenen, secretaris en bodes werden vastgelegd.<sup>195</sup> Reglementen voor individuele ambtenaren waren er echter niet; in een commissiebrief werd in een beperkt aantal regels slechts een korte omschrijving gegeven van de werkzaamheden. De commissiebrief voor de schout, de belangrijkste ambtenaar in de heerlijkheid, besloeg bijvoorbeeld in 1673 nog geen tien

regels en werd opgetekend in de marge van het resolutieboek van de ambachtsheren.<sup>196</sup>

In Cromstrijen kwam de ommekeer in de jaren dertig van de achttiende eeuw. In 1738 besloten de ambachtsheren dat er in het vervolg geen ambtenaren mochten worden aangesteld zonder een instructie, een duidelijk teken van professionalisering.<sup>197</sup> Wel is het opvallend dat het afnemen van een ambts-eed nog niet persé noodzakelijk werd geacht, iets wat tegen het einde van de eeuw ondenkbaar zou zijn. Het is eveneens kenmerkend dat men in de zeventiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw altijd eerst een ambtenaar aanstelde en pas daarna instructies opstelde of eventueel aanpaste. Maar ook dat veranderde, want in 1773 stelden de gecommitteerde ambachtsheren een reglement op dat kon dienen als een soort profielschets, in het geval de zittende schout zou aftreden.<sup>198</sup> Waar men ooit de commissiebrief in de kantlijn van de resoluties optekende, had men nu voor deze instructie maar liefst negen folio's nodig.<sup>199</sup>

De op schrift gestelde voorschriften wierpen heel duidelijk hun vruchten af. Het failliet gaan van een schout of secretaris behoorde na 1730 in Cromstrijen tot het verleden en de zorg voor het archief ging met sprongen vooruit. Dit alles was niet in de laatste plaats te danken aan het nauwkeurige werk van Maarten van Halteren die tussen 1737 en 1787 maar liefst vijftig jaar het secretarisambt bekleedde. Onder zijn 'bewind' werd de schriftelijke neerslag van de ambtsuitoefening steeds uitgebreider, iets waarvoor hij – net als schout Arij Hoekseweg – een klerk in dienst nam. Zowel bij de schout als bij de secretaris werd de klerk na een flink aantal dienstjaren bevorderd tot adjunct en uiteindelijk door de ambachtsheren benoemd tot opvolger. Het waren mannen die inmiddels gepokt en gemazeld waren in het bestuurlijke werk en wier optreden duidelijk laat zien welke enorme ontwikkeling het plattelandsbestuur binnen enkele generaties had doorgemaakt. Die veranderingen verschilden weliswaar van plaats tot plaats, maar toch zien we overal een tendens van bureaucratisering met steeds meer full-time ambtenaren die een eigen takenpakket hadden en werkten op basis van instructies en vaste regels. Ontwikkelingen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw versneld zouden doorzetten.<sup>200</sup>